

॥ कथाकुसुम ॥

COMPILED

साहित्याचार्येण

श्रीमदम्बिकादत्तव्यासेन

बालानां संस्कृतभाषाभ्यासार्थं

प्रणीतं प्रकाशितं च ।

—:०:—

KATHA-KUSUMA.

THIRD EDITION.

REVISED AND IMPROVED.

BY

PANDIT AMBIKA DATTA

VYAS. S. A. B. R.

HEAD PANDIT ZILLA SCHOOL.

BHAGALPUR.

ALL RIGHTS RESERVED.

PRINTED BY F. G. PTIWARI VYAS PRADESH BHAGALPUR

1894.

मुद्रित

भारतरत्न पं० अम्बिकादत्त व्यास
साहित्याचार्य्य सन् १८९०

DEDICATION.

—:०:—

श्रीहरिरव्यात् ।

श्रीमन्तः संस्कृतानुरागिविद्वांसः, बालानां शिक्षायै-
विद्याया रक्षायै, संस्कृतोन्नत्यै, अज्ञानहृत्यै च सदा प्रय-
तमानानां शुभवतां भवतां छात्रैकशरणयोश्चरणस्योरुप-
हारीक्रियते कुसुममेतत्, आशास्यते च यद् भवद्भिः
प्रसादीकृत्य छात्रेभ्योऽपि वितरिष्यत इति ॥

कार्तिकशुक्लैकादश्याम्

सं० १९४४ ।

बद्धकरसम्पुटेन
ग्रन्थकर्तृपदविडम्बनेन
श्री अम्बिकादत्तव्यासेन

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

—:०:—

द्वितीयसंस्करणस्य

उपोद्घातः ॥

प्रायः संस्कृतभाषाऽभ्यासमारब्धवतां संस्कृतसुभाषित-
कुसुमाकरं प्रविविच्छूणां सुकुमारमतीनां बालानां सुखा-
वबोधाय अप्रकटितदुर्घटितदुरूहपदकण्टकवेधः कोऽपि
सरलग्रन्थो न प्राप्यत इति क्रियासमभिव्याहारेण व्याहृ-
तवतां तादृशः कोऽपि निर्मीयतां निर्मीयतामिति च
पौन पुन्ये नाग्रहग्रहग्रहिलतासुररौकृतवतः केषाञ्चिदा-
र्यवर्यगणामाज्ञां कुसुममालिकामिव शिरस्याधाय व्यरी-
रचमहं कथाकुसुममेतत् । अस्मिंश्च बालानां मनोहरा
उपदेशपरिपूर्णाश्च सरलैः पदैर्निबद्धाः परिकलितलेखभाष
णपरिपाटोकाश्च पञ्चविंशतिसंख्याः स्वल्पकथा उपन्यस्ताः।
“अद्भुतन्यप्रत्ययं चेत” इत्याभाणकानुसारेण कीदृशोऽयं-
सन्दर्भ इति ममामोदुग्रा जिज्ञासा परन्तु अध्यापकैरुत्त-
मत्वेन मतः शिच्चाऽध्यक्षैश्च पठनपाठनपरिपाटीषु नियो-
जितः संस्कृतरमरसिकेष्टात्यन्तमादृत इत्यवलोक्य पुनर्मृ-
द्रणस्याप्यावश्यकतेति चावधार्य पुनः सहृदयानां सद-
यानां करकमलेषु कुसुममिव समर्प्यत एतत् इति हृदया-
लवो दयालवो दयालवोद्रेकैरबुग्लहन्तु ।

फाल्गुने कृष्णे ११

संवत् १९४६

इत्यभ्यर्थयते

ग्रन्थकारः

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

In revising the book for the second impression I have simplified the diction and added copious foot notes and illustrations. As a new feature I have added a poetical version of every lessons in a form easy of being committed to memory. I am indebted to Pandit Mahesh Jha for this last improvement and to Babu Tara Pada Ghoshal, M. A, for the revision.

Bhagalpur.
the 1st January 890.

} *THE AUTHOR.*

PREFACE.

My object in writing this little book is to place in the hands of the boys of the fourth form in our English Schools teaching up to the Entrance standard an easy Reader in idiomatic Sanskrit suited to their capacity. It will be the Second Book in an intended series of Readers leading up to the Entrance Course its first being my Saral Vakya, a primer not yet published, and its third my Ratnashtak now before the critics.

It consists of a number of short and interesting fables in a form especially adapted for the class of students for whom it is intended. Foot notes have been given in every case they were considered necessary and a Glossary of the words in the text has been added to be a dictionary ready at hand for preparing the lesson at home and to serve as guide in translating the pieces into English. This book and the Ratnashtak may also be used with advantage by boys of the First and Second Classes apart from their Entrance Course to acquire a fluency in Sanskrit Composition that will stand them in good stead in their University Examination.

The author.

कथाकुसुमम् ।

प्रथमकथा ।

कश्चित् ग्रामीणो गच्छन् मार्गे पतितमेकं
मुक्ताफलं प्राप । स तु तद् हस्तेन उत्थाप्य मम
क्षेत्रे कोटिशो यवाः सन्ति इति किमेकेन
मुक्ताफलेन इत्युक्त्वा पुनः प्रक्षिप्य प्रचलितः ।

ज्ञातार एव जानन्ति सततं गुणिनां गुणान्
हालिको(१) न विजानाति मुक्तामूल्यं कथञ्चन

[१] हालिकः = हलग्राही ।

द्वितीयकथा ।

कस्मिंश्चिद् वने दावाग्नि[२]मालोक्य
भीतो मृगः पलायितः कस्यचिद् व्याधस्य जाले
निपपात । दैवात् तस्मान्निस्सृतः कस्यचिद्
भल्लकस्य कन्दरं प्रविष्टः । तेन व्यापाद्यमान-

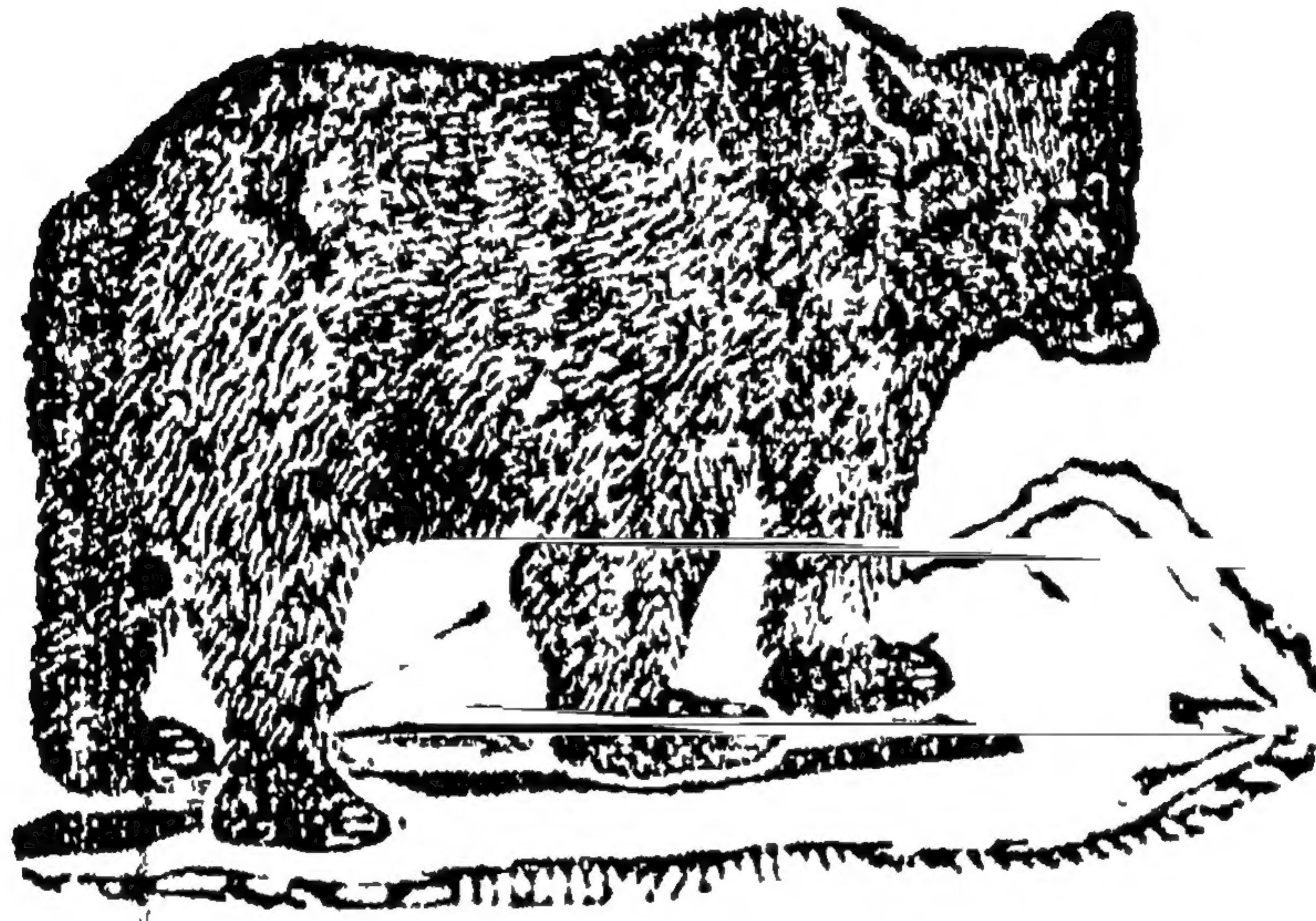
[२] दावाग्निम् = वनाग्निम् ।

[१] स्ततोऽपि पलायितः कस्मिंश्चित् कूपे
निपतितः ।

भाग्यहीनो यत्र याति यान्ति तत्रैव चापदः ।

—•—
तृतीयकथा ।

कस्याश्चिन्नद्याः प्रवाहे कोऽपि भल्लूकः [२]
पतितो जलवेगेन नीयते स्म । तं कम्बलं
मत्वा कोपि ग्राम्यः सोत्फालं [३]जले पपात
गत्वा च तं जग्राह । तावद् भल्लूकेनापि स
गृहीतः प्राणसंशयमापेदे । तावत् तटे तिष्ठता
केनापि तस्य मित्रेण क्रथितम् ।

[१] व्यापाद्यमानः = नाशमानः ।

[२] भल्लूकः = फट्छः ।

[३] सोत्फालम् = सकूर्द्धनम् ।

“अलं कम्बलेन तं त्यक्त्वैव समागच्छ”
ततस्तेनोक्तम् “अहं तु कम्बलं त्यजामि किं
तु अयमेव मां न त्यजति” ॥

भ्रमादपि तु दुष्टानां सङ्गं यः कुरुते जनः ।
असमर्थः पुनस्त्यक्तुं तत्रैव विनिहन्त्यते ।

—00—

चतुर्थकथा ।

कस्यचिद् वृकस्य दंष्ट्रायां किञ्चिदस्थिखण्डं
लग्नमासौत् । तस्य निस्सारणाय स कञ्चित्
मयूरं प्रार्थयामास यत् “यदि भवान् मम
दंष्ट्रायां तिर्यक् प्रविष्टमस्थिखण्डं स्वचञ्चानिः
सारयेत् तदऽहं किञ्चित् पारितोषिकं दद्याम”
स तु मयूरः पारितोषिकलोभेन तस्य मुखे
स्वशिरः प्रवेश्य चञ्चूनां अस्थिखण्डं निस्सार्य
तस्य व्यथां (१) शमयित्वा (२) पारितो-

[१] व्यथाम् = बाधाम् ।

[२] शमयित्वा = विनाश्य ।

षिकं यथाचे । ततः स भर्त्सयित्वा अवदत्
 “मूर्खं मम मुखं प्रविश्यापि तव शिरः कुश-
 लेन निर्गतं किमतः परं याचसे ?”

दुष्टहस्ते पतित्वा यः कुशीन निवर्तते ।
 स हि तस्य महालाभः किमन्यैः पारितोषिकैः॥

—००—

पञ्चमकथा ।

कस्मिंश्चित् कुञ्जे लब्धवानान्द्राक्षागुच्छान्
 [१] भाक्तुं कापि उल्कासुखी चिरमुत्प-
 तन्त्यपि ग्रहीतुं न शक्नोति । ततः परान्वर्तमाना
 केनचित् शशकेन पृष्टा “मित्र, अपि भुक्ता
 द्राक्षाः ?” सा उवाच “तिक्ताः सन्ति इति
 परित्यक्ताः” ।

[१] द्राक्षागुच्छान् = गोस्तनौस्तवक्रान् ।

यत्प्राप्तुं नैव शक्नोति तद्वृषयति बालिशः ।

—०—

षष्ठकथा ।

कश्चिद् दरिद्रो वृद्धो वनात् काष्ठभारमा-
नयन् अतिश्रान्तः (१) क्वचिद् वृक्षतले उप-
विष्टः खिन्न उवाच “अहो अतिदुःखितोऽस्मि
कदा मे मृत्युरायास्यति?” अथ तावदकस्मात्
तस्य समीपे भयङ्करमुखो मूर्त्तिमान् मृत्युरु-
पस्थित उवाच च “कथय, आयातोऽस्मि किं
कथयसि ?” ततः स भयभीत उवाच
“अहो न किमपि, केवलममुं भारं मे शिरसि
स्थापय” इति ।

किञ्चिद् दुःखहतः पूर्वं मृत्युं वाञ्छति मानवः ।
दैवान्मृत्यौ समायाते ततो दूरं पलायते ।

[जीविताशा दुरत्यया]

—००—

[१] अतिश्रान्तः = स्थगितः ।

सप्तमकथा ।

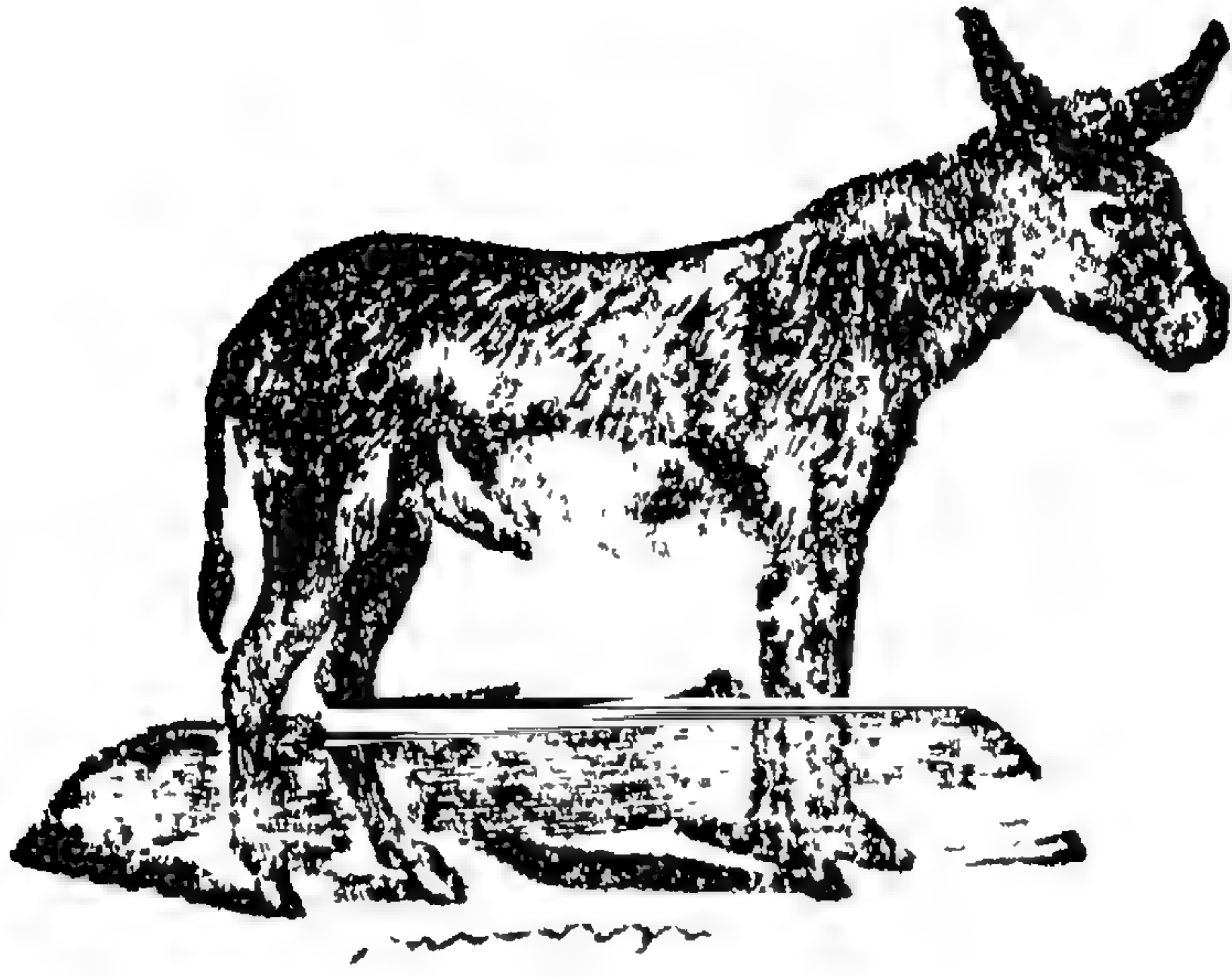
कस्यचिद् गेहे एकः पक्षी आसीत् । तस्य विष्ठायां सुवर्णमुत्पद्यते । तदध्यक्षेण तु विचारितं यत् “किं स्वल्पसुवर्णलाभेन असुमे-
कदैव हत्वा एतस्य उदरस्य सर्वं सुवर्णं प्राप्स्या-
मि” । अथ तेन तं हत्वा तस्य उदरे मांसरु-
धिराद्यतिरिक्तं किमपि न प्राप्तम् । ततो
रुदित्वा भूमौ पतितः ॥

असन्तुष्टो जनो यस्तु करोति महतीं तृषाम् ।
दूरे तस्य महालाभो लब्धेनापि स हीयते ॥

अष्टमकथा ।

कश्चित् पथिको गच्छन् मार्गं रुद्ध्वा स्थितं
कञ्चिद् गद्गभं ददर्श । स त् अश्वत्थं वद्ध्वा
वारं वारमुक्तवान् “भद्र एकतो भव, मयि गते
पुनरेवं स्थास्यसि प्रसीद” । परन्तु गद्गभ-
स्तमवलीक्यापि तथैव स्थितः । यदातुतेन
दण्डमुत्थाप्य बलेन ताडितः, तदा मार्गं
त्यक्त्वा सपदि अपससार ।

“मूर्खाणामौषधं दण्डः”

—०—

नवमकथा ।

कश्चिद् वक्ता कस्यचिद् हंसस्य मुखात्

मानससरोवरस्य बहुप्रशंसां श्रुत्वा प्रष्टुमारब्ध-
वान् कथ्यतां तत्र किं किमस्तीति ।

हंस उवाच “तत्र समृतमिव जलमस्ति,
मणिमयानि सोपानानि सन्ति, मधुरगन्धौनि
च कमलानि सन्ति” । ततो वक्ता स्मित्वा
उवाच “तत्र शम्बूकाः (१) सन्ति न वा?”
हंसेनोक्ता ‘नहि’ । ततो वक्ता सहीह्रीकारं
जहास ॥

महतां महिमां मुखैर्न कदाप्यवगम्यते ।
अतो दोषमदृष्टुं व हास्यं सफलं यन्ति ते ॥

दशमकथा ।

कोपि जनः चास्रफलानि कदा भक्षयिष्या-
मि इति चिन्तयन् तेषामेव माधुर्यं
स्मरन्नासीत् । तावत् अकस्मात् केनापि

[१] शम्बूका जलशुक्तयः” इत्यमरः ।

पथिकेन पृष्टः “भोः द्वे पञ्च दश च संक-
लितानि (१) कति भवन्ति ?” । स आह-
“सप्तदश आस्राणि” ॥

यस्य चित्तं यत्र लग्नं तदेव स तु बोधति ।

एकादशकथा।

कोपि वृकः कस्मिंश्चित् निर्भरे जलं पातुं
गतो दृष्टवान् यत् निम्नभागे एको मेषोपि
जलं पिवतीति । ततस्तेन विचारितं यत्
कथमपि एष हन्तव्यः । परन्तु यावदहमेतस्य
समीपं यास्यामि तावदेष पलायिष्यते अतो
धूर्ततां करिष्यामि । एवं निश्चित्य किञ्चित्

(१) षड्वलितानि = द्योवलितानि ।

किञ्चित् क्षणं उवाच “अरे मूर्ख अहं जलं
 पिबामि तत् त्वं कथं मलिनयसि?” तेनो-
 क्तं “महामान्य क्षम्यतां, मदुच्छिष्टं जलं
 ततो न प्रवहति किन्तु भवदुच्छिष्टमेव दूतः
 प्रवहति” । वृक्षोक्तं “किं रे मया सहवादं
 करोषि?” तेनोक्तं “क्षम्यतां क्षम्यतां प्रभो” ।
 अथ स पुनरुवाच “भद्रं, (१) क्षान्तोऽयमपराधः
 किन्तु वर्षं व्यतीतं तदा त्वया रे रे वृक्ष इति
 कथमिवोक्तम्?” स आह “प्रभो तदा तु मम
 जन्मापि नासीत्” । अथ वृक्षः “अस्तु त्वं
 नासीः तदेष तव पितासीत् शत्रुपुत्रोपि च
 शत्रुरेव भवति” इति कथयित्वा तं जग्राह ॥

कञ्चिद् दोषं कल्पयित्वा

घ्नन्ति (२) दौनान् जनाः खलाः ॥

[१] भद्रम् = वादम् ।

[२] घ्नन्ति = नाशयन्ति ।

द्वादशकथा ।

एकदा बहवो मूषकाः सभां कृत्वा विचारयितुमारिभिरे यत् मार्जारस्य (१) उपद्रवः कथं शान्तो भवेत् । बहुविवादानन्तरं सर्वैः स्वीकृतं यत् एका घण्टानां माला तस्य कण्ठे दृढं बद्धयितव्या यथा यदैव स आगच्छेत् तदैव घण्टानादं श्रुत्वा वयं विलिषु प्रविशेम । ततः सर्वेषु प्रसङ्गेषु एकेन वृद्धमूषकेण कथितं मयाऽपि स्वीकृतं किन्तु कथ्यतामेतत्कार्यं कः करिष्यति ?” । ततः सर्वतूष्णीं (२) तस्युः ।

अलं तत्र विचारेण यद्विधातुं न शक्यते ॥

—००—

[१] मार्जारः = बिड़ालः ।

[२] तूष्णीम् = निमृत्तम् (चुप इति भाषा)

चयादश कथा ।

एकः काकः कुतश्चिदेकं मांसपिण्डमादाय
 कस्यचिद् दत्तं शाखायामुपविष्टः । तावदेकः
 शृगालः (१) कुतोऽपि समायातस्तद्वृत्तले
 स्थित्वा काकमात्राक्य धूर्त्ततया तमुवाच
 “अहो वैदृशी रमणीया आकृतिर्मया कस्या-
 पि पक्षिणो न दृष्टा धन्योऽहं यदद्य त्वां
 पश्यामि परन्तु न जाने कदा मम भाग्याद-
 यो भविष्यति यत् तव कूजितमपि श्रोष्यामि”
 इति । अथ गर्वेणान्यः काकः क्राङ्कारं
 कर्त्तुमारभे । तावत्तस्य मुखात् मांसपिण्डः
 पपात । शृगालस्तु “यदृशी तव आकृति-

स्तादृश एव शब्दस्तादृशौ एव च बुद्धिरप्यस्ति
इत्युक्ता मांसमादाय निभृतं जगाम ॥

अभिमानो भवत्यन्धः ।

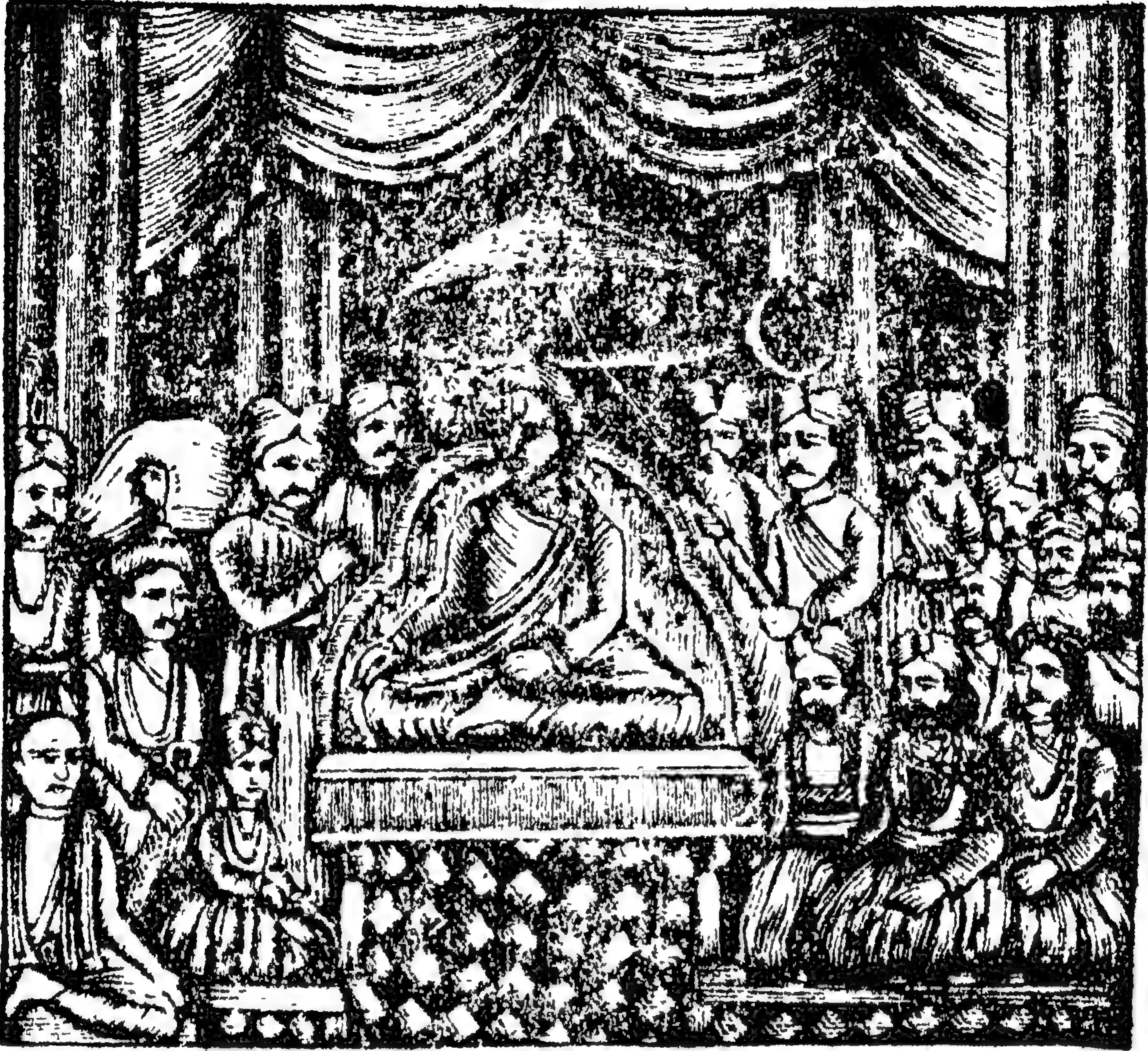
चतुर्दशकथा ।

कृमिंश्चिन्नगरे कंचिन्महापराधमवगत्य रा-
ज्ञा सर्वेषां नामिकां क्षिन्ना । देवात् कोपि
वणिक् व्यापारार्थी तत् नगरं प्रविष्टः सर्व-
नपि विगानेन (१) अवलोक्य चकितो
बभूव । ते च सर्वे यमं दृष्ट्वा गरुडोऽयं गरु-
डोऽयमुन्नमोऽयमुन्नमोऽयमिति कथयन्तः परं
हास्यं कर्तुं मारेभिरे । तदा स यत्रैव गच्छति
तत्रैव सर्वे करताडनैर्हमन्ति । इत्यथलाक्य
एकदा कुरिकया स स्वनामिकामपि चिच्छेद ।

दुष्टाः स्वदोषैराच्छन्नान्,

निर्दोषानपि कुर्वते ।

कस्यचिद् राज्ञो मन्त्रा आततरां बुद्धिमान्
 आसीत्, किन्तु मन्त्रिणः पिता महामूर्ख आ-
 सीत् । अथैकदा कैश्चित् पिशुनै (१) राज्ञः
 कर्णे कथितं यत् 'प्रभा' मन्त्रिणः पिता जीव-
 ति, यस्य च पुत्र ईदृशा बुद्धिमान् तदिष्ये
 किं कथयामः राजा । तु तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणमा-

[१] पिशुनः = कर्णेजपः ।

कृत्योक्तवान् 'कथं समः सभायां स्वपितरं
 नानयामि ?' स उवाच "महाराज नितान्तं
 वृद्ध इति नानीतः ।" राजोवाच "तथापि
 वारमेकमानय" । मन्त्री तु तथेति कथयित्वा
 गृहे आगत्य पितरमुवाच "भवता प्रवो
 राजसभायां गन्तव्यं किन्तु कोपि किमपि
 पृच्छेत् भवता तु तूष्णीं स्थेयम्" । एवं शिञ्ज-
 यित्वा तं परित्युस्तत्र नीतवान् । राजा तु तम-
 वलोक्य बहुभिरादरवचनैः स्वागतं कृत्वा
 बहुवारं पृष्ठवान् "अपि कुशली भवान् अपि
 कुशली भवान्" इति । किन्तु स किमपि
 नोक्तवान् । ततः खिन्नो राजा मन्त्रिणमुवाच
 "मन्त्रिन् मूर्खेण सह कथं व्यवहरेयम् ?"
 मन्त्री उवाच "महाराज ! तूष्णीं स्थेयम्" ।

विद्वत्सभासु मूर्खेण, विदुषा मूर्खमण्डले ।
 तूष्णीमेव सदा स्थेयं नोचेद्भवति दुर्गतिः ॥

षोडशकथा ।

कौन्दिहिरिद्रौ कमाराधयाव इति विचार्य
 कस्यऽप्युद्देशात् शिवमाराधयितुं वने प्रया-
 तौ । तत्र एकस्तु कस्यचित् पर्वतस्य शिखरे
 उपविष्टोऽद्यस्तु पर्वतममीपे धरातले उपविष्टो
 महादेवस्य जगानि जपन् आराधयितुमारेभे ।
 अथ दैवात् शिखरस्यस्य समीपे शिवः प्रथमं
 प्रकटीभूय उक्तवान् “यावत्स्व किमपि”
 इति । तेन पृष्टम् “अपि अधस्तनाय यत्
 त्वः समयातो भवान् ?” शिवेनोक्तं “न हि
 ततस्तेन याचितं ‘भगवन् प्रत्यहमहं स्वर्गो
 जनप्रयाप्त’ श्यामाकस्य* षोडशं मसूरहा सुव
 (१) च लभेभ । शिवस्तु इति स्वस्वम् ।

* (सांयां इति भाषा)

[१ दाल इति भाषा]

त्युक्त्वाऽधः प्रयातोऽन्यमुवाच । तेनापि पृष्टं
 किं शिखरस्थाय वरं दत्त्वा आगतोमि?' शिवे-
 नोक्तम् "आम्" तेनोक्तं तेन किं याचि-
 तम्? ततः शिवेन सर्वं कथितं श्रुत्वा उवाच
 हतानि मम भाग्यानि । यन्मम याचनीयं
 तदेव तेन कथितं किमधुना याचे ! तत्
 प्रभो रक्ष्यताम्' ।

अल्पाशयानामल्यं हि समुदिति सदाहृदि ॥

— ०० —

सप्तदशमोऽध्यायः ।

कस्मिंश्चिद् ग्रासे कोऽपि अनिहपणो जन-
 आसीत् । स च यदापि दृष्ट्वा नामोत्तथा-
 ऽपि अन्येषां मरुद्धिं दृष्ट्वा सर्वदा दुःखी
 भवति स्म । एकदा 'मम ग्रासे सर्वेभ्योऽधि-
 कां धनं समैव गेहे कथं स्यात्' इति चिन्तय-
 न् 'रत्नाकरोऽयं समुद्रो मम मनोरथ पूरयि-
 ष्यति' इति निश्चित्य समुद्रतटे उपविष्टस्तपः

कर्तुमावेभे । दिनत्रयानन्तरं समुद्रो मूर्ति-
मानुवाच रे किं वाञ्छसि ? तेनोक्तं 'बहु-
धनम्, ततः समुद्रेणैका शङ्खिनी दत्ता उक्तं
च 'एषा त्वं यदेव याचिष्यसे तदेव दास्यति
किन्तु ततो द्विगुणं त्वद्ग्रामे सर्वेभ्यो दास्य-
ति' । स तु तां गृहीत्वा हर्षशोकममन्वितः
स्वग्रामं गतस्त्वां संपूज्य लक्षं मुद्रः प्रार्थया-
मास । शङ्खिन्या तु अस्मै लक्षमन्यभ्यो द्वे ल-
क्ष दत्तः । अयं तु तदाश्रुत्य अतिस्त्रि-
ऽभूत् । पश्चमेव अयं यदा यद् याचते तदा
तथा द्विगुणमन्यं लभन्त स्म । ततस्तु स
शोकाविष्टश्चिन्तयामास "किं करं नि अहम-
न्येभ्यः ऽधिकधनो भवितुं न शक्तामि तद्
यदि मम ग्रामे सर्वे अस्या भवेयुस्तदहं सर्वेषां
धनानि अपहरेयम्" इति विचार्य अञ्जलिं
बद्धा (१) स शङ्खिनीं कथयामास "मातर्मम

एकं नेत्रं त्रिनाशय ।" ततस्तु शङ्खिन्या स्व-
स्वभावानुसारं तस्य एकं नेत्रमन्येषां च द्वे
( ) अपि नेत्रे नाशिते । ततः सर्वेषु अन्धेषु
तेन सर्वेषां धनानि अपहृतानि ॥

— • —

मयं क्लृप्तं महित्वा हि क्षीयन्ति पराश्रितान् ।
न सहन्ति परोत्क्षेत्रं प्रहृत्यैव खलानराः ॥

— • • —

अष्टादश कथा ।

कश्चिद् दण्डकः ( ) एकं शयामास गत
गम निवेदितमन्नं भावान् स्नानं भुङ्क्ते इति ।
स भावतः सिंह मनसा अधस्तात् कश्चित्
शिक्षितं नकुलं स्थापयति स्म यदा च सर्वे
तस्य भक्तिमाहास्यं श्रुत्वा समागच्छन्ति तदा
स सिंहासनं गच्छ्य सर्वान् स्थापित्वा यदा-

[१] इदं द्विवचनं प्रयुक्तमिति न सन्देहः ।

[२] दण्डकः = धूर्तः ।

ज्ञानि संस्थाप्य जवनिकां (१) निपात्य घण्टां
 वादयति । घण्टानादं च श्रुत्वैव स नकुलः
 शठकुल्यदीनां कानिचित् खण्डानि भुङ्क्त ।
 यदा च स पुनः 'जय जय प्रभा' इति कथ-
 यित्वा घण्टां वादयति तदा स नकुलः पुनः
 सिंहमनस्य अधस्तात् (२) निभृतं (३) ग-
 ळति अःष्ठेनश्च तिष्ठति । ये च तद् द्रष्टुं
 समागच्छन्ति ते तस्य भक्तिं प्रशंसन्ता बहु
 द्रव्यं दत्त्वा पूजयन्ति । एवं तेन बहु धनम-
 र्जितं दूरपर्यन्तं प्रसिद्धिश्च लब्धा ।

अथ देवात् कान्यकुब्जदेशस्य महाराजिन
 समाहृतस्तत्र गतः । महाराजिनाक्तन् अस्मत्प्र-
 न्दिहंऽपि भगवतः प्रतिमास्ति, अस्या एवाग्रे
 वह्निं मोदकादीनि अस्माभिर्निवेद्यते,

[१] जवनिकाम् = तिरस्कारिणीम् ।

[२] अधस्तात् = अधोभागे ।

[३] निभृतम् = तूष्णीम् ।

भवान् भगवन्तं भोजयतु । तेनोक्तं “न तथा,
 मत्पूजितायामेव मूर्तौ मम भक्तिः” । अथ
 राज्ञा कथितम् “अस्तु स्वमूर्तिरपि भवता
 अत्रैव आनेयः” तेन च वाढ (१) मित्युक्ता
 तत्रैव स्वमूर्तिरानीता किन्तु राज्ञा तथा प्रब-
 न्धः कृता यथा न कुलमानेतुं न शक्यः क (२) ।
 ततो राज्ञा (३) बहु नैवेद्यादिकं स्थपयित्वा
 त्तं ‘भोजय भगवन्त’ मिति । स तु भयभीतो
 जवनिकां पतयित्वा नेत्रं निमोल्य (४) भग-
 वन्तं ध्यायन् मनसैव प्रार्थयामास भगवन्नहं
 महापराधी वञ्चकोऽस्मि, श्रुतं भवानपराधि-
 नोपि दयते इति, तत् प्रभो दृष्ट्वा स्वयं
 किमपि भुङ्क्त्व अन्यथा मम शिरश्छेदो

१ वाढम् = पठमस्तु ।

२ शशाक = समर्थो बभूव ।

३ राज्ञा = भूपतिना ।

४ निमोल्य = मुद्रयित्वा ।

भविष्यति” इति कथयन् तन्मय इव करोह ।
 भगवांस्तु क्षणिकेनापि सत्येन प्रेम्णा (१)
 परितुष्टः (२) स्वयं किञ्चिद्भुजे (३) अवनि-
 कायामपसारितायां [४] राजा तत्तथावलोक्य
 वञ्चकस्य चण्डोर्निपपात ।
 अग्राधान् सुबहुनान् विस्मृत्य क्षणमात्रः ।
 अत्यन्तसत्यया भक्त्या प्रायते परमेश्वरः ॥

स्तनविंशकथा ।

कश्चित् मूर्खो वणिक् कं पूजयामीति चि-
 न्तायन् पत्नी [५] प्रत्यहमन्नं ददाति इति ह्रय-
 मेव ममेष्टदेवतेति निश्चित्य तस्या एव चरणी

१ प्रेम्णा = स्नेहेन ।

२ परितुष्टः = प्रसन्नः ॥

३ भुजे = भुक्तवान् ।

४ अपसारितायाम् = दूरीकृतायाम् ।

५ पत्नी = स्त्री ।

प्रत्यहं पूजयति स्म । अथ कदाचित् काऽपि
 महात्मा आगत्य तं प्रोवाच “मूर्खं किं पतूँ
 पूजयसि कामि भगवन्मूर्तिं पूजय यथा
 भगवान् प्रसीदित् [१] । तेनोक्तं कथ्यतां
 कां पूजयामि, स तु काञ्चिद्ब्रह्मणा [२]
 पापघ्णायीं गणेशमूर्तिं दत्वा प्रोवाच

पूजयेतां गणेशमूर्तिं नित्यं । स तु बट-
 मित्युक्ता । प्रत्यहं तांैव पूजयितुमर्हते अथे-
 कदाचान् कापि मूखः शनैः शनैराकृष्य
 तां मूर्तिं द्रवविलेपिनाय । अन्यं कृतं

१ प्रसीदित् = प्रसन्नो भवेत् ।

२ ब्रह्मणा = ब्रह्मविष्णुशिव ।

मूर्तिं तत्र दृष्ट्वा 'अहो इमे एव गणेशादल-
वन्तः' इति इमे एव पूजनीया, इति मोद-
काद्यर्पणेन मूषकानेव पूजयितुमारंभे ।

अथैकदा एकं मूषकं कोपि विडालो [१]
जग्राह । इत्यवलोक्य 'अहो ततोऽपि बल-
वानयमित्ययमेव मम इष्टदेवः' इति निश्चित्य
दुग्धदानादिना तमेव सेवितुमारंभे । एकदा
च केनचित् शुनकेन [२] विभौषितो

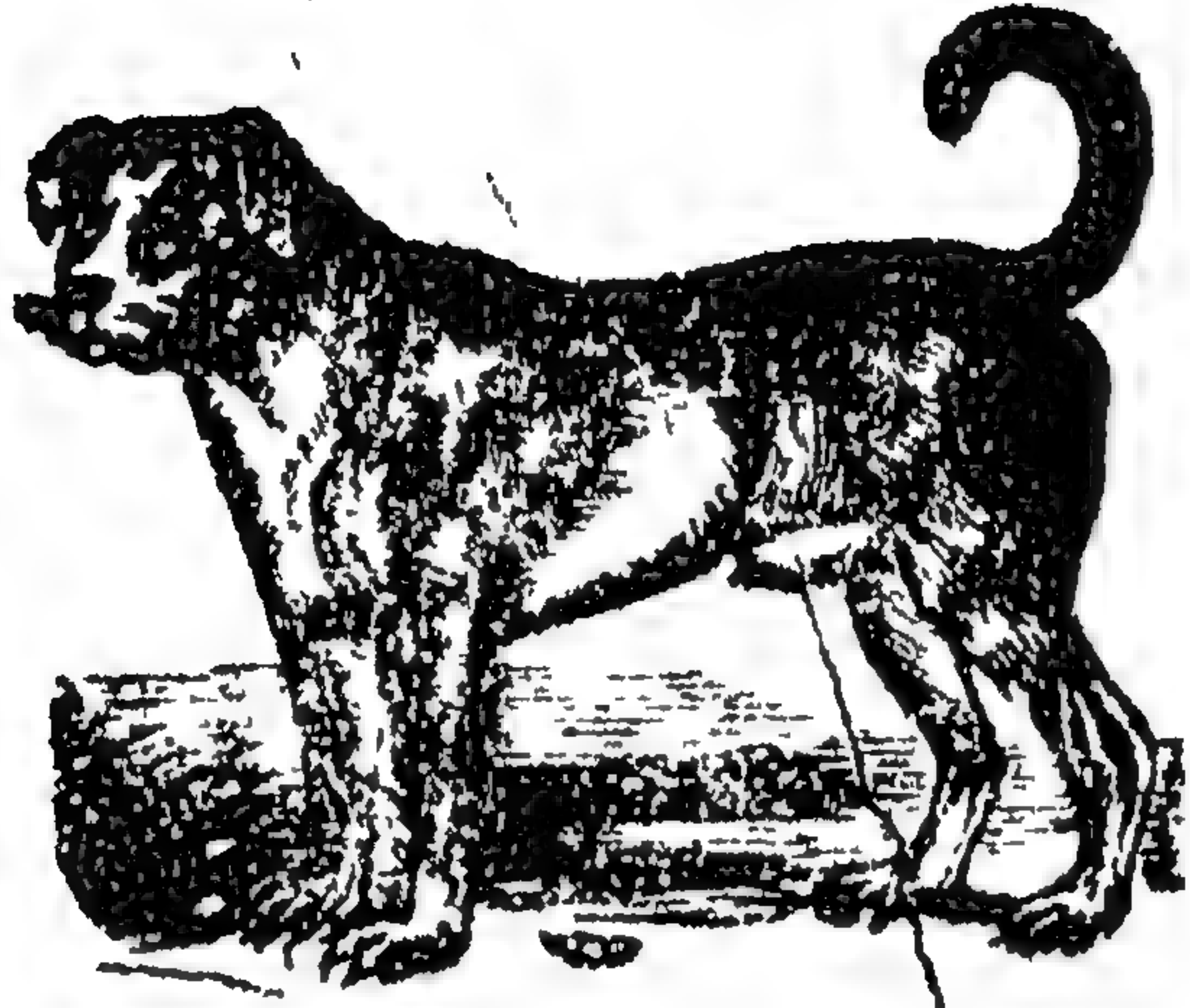

[१] विडालः = मार्जारः ।

[२] शुनकेन = कुक्कुरेण ।

विडालोऽपि दूरं पलायितः, तदवलोक्य स
शुनकमेव दृष्टदेवं मत्वा तमेव दध्योदनादि-
ना अर्चितुमारभे । तत एकदा क्रूरं शब्दा-
यमानं कुक्कुरं वणिक्पत्नी दण्डेन प्राहरत् [१]

वणिक् तदवलोक्य 'अहो व्यर्थमितस्ततःपला-
ये सर्वेषामधीश्वरी एषैव समेष्टदेवता, इति
चिन्तयन् तदग्रे साष्टाङ्गं निपपात ।

अल्पया शिद्यया मूर्खं,
को नु शिद्ययितुं (२) क्षमः ।
स तु कालान्तरे (३) भूयः ।

१ प्राहरत्—अताडयत् ।

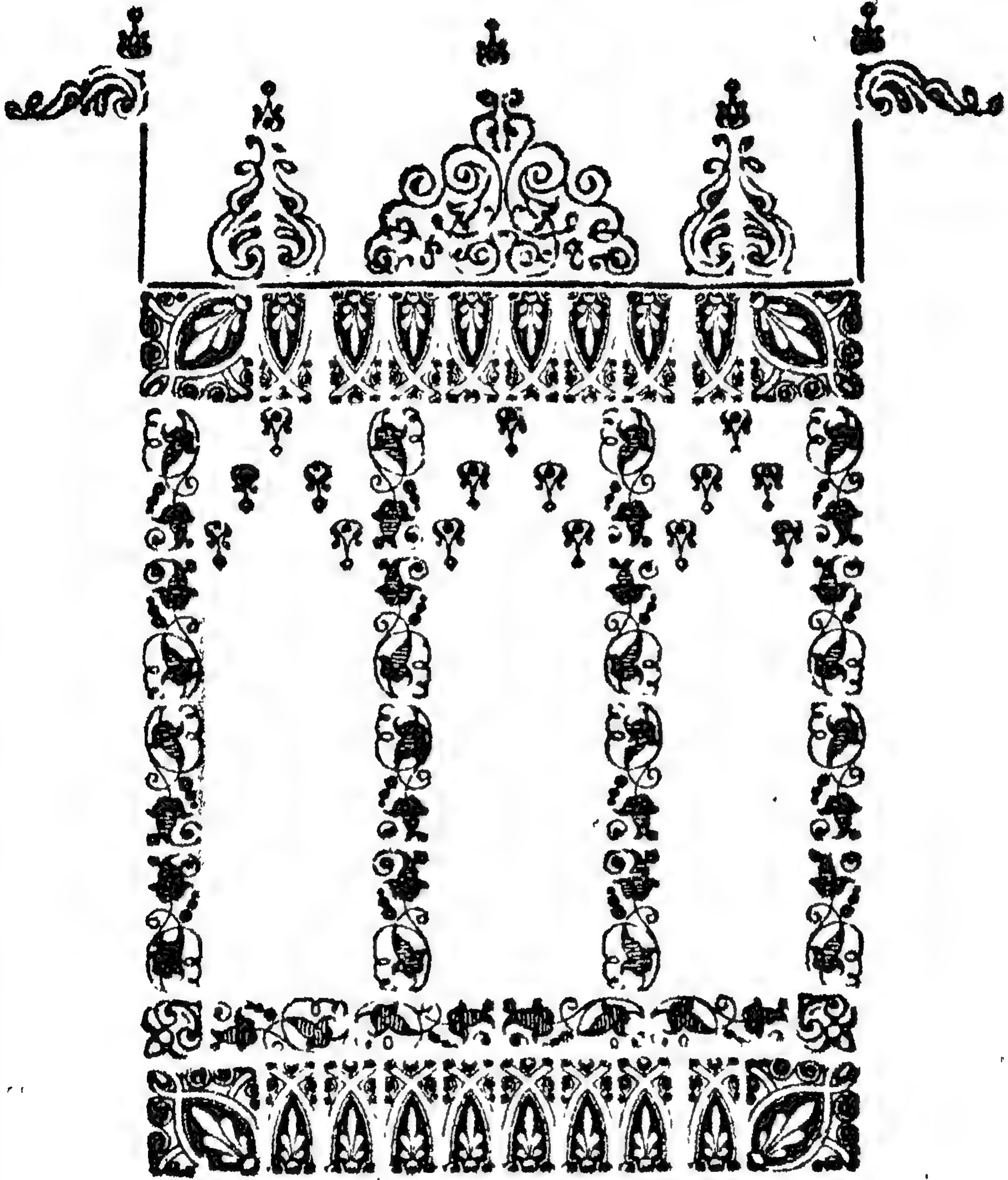
२ क्षमः—समर्थः ।

३ भूयः—पुनः ।

प्राप्नोति प्रकृतिं (१) निजाम् ॥

विंशकथा ।

(रामचन्द्रस्य मन्दिरम् ।)

कोऽपि निजीविकोदरिद्रो ब्राह्मणः कस्मिं-
श्चित् रामचन्द्रमन्दिरे वाल्मीकिरामयणस्य

१ प्रकृतिम् - स्वभावम् ।

कथां कथयन्नेकं वर्षं यापयामास । ततो
 रामचन्द्रो भगवान् हनूमन्तमकथयत्
 “मारुत ! ब्राह्मणोऽयं प्रतिदिनं मम चरित्रं
 रटति, किन्तु अस्मै कोपि किमपि न ददा-
 ति तद् यथाऽयं सहस्रं मुद्रा लभेत तथा
 भवता यतनीयम्” । हनूमांस्तु अञ्जलिं बद्ध्वा
 प्रणम्य स्वीकृतवान् । देवात् कोऽपि धूर्जस्त-

स्मिन्नेव समये दर्शनं कतुमायात आसीत् ।
 स तु प्रतिमारूपयोरप्यालपतो रामचन्द्र-
 हनूमतोरिमां वतां शुश्राव । अथ निवर्त्त-
 मानः स विचारयामास । “अहो श्रीराम-
 चन्द्रेणोक्तं हनूमता च स्वीकृतं तदवश्यमेव
 ब्राह्मण एष कथंचित् सहस्रं मुद्राः प्राप्स्य-
 ति । ब्राह्मणस्तु न जानाति तदस्मै अर्थं

दत्त्वा सर्वं धनमहमेव ग्रहीष्यामि” इति
 विचार्य ब्राह्मणस्य समीपे गत्वा उक्तवान् ।
 “विदन् कथ्यतां, रामायणस्य व्याख्यायाः
 कदा समाप्तिर्भविष्यति ?” स उवाच “पर-
 श्वो भविष्यति किन्तु श्रोतारो बहवो न
 सन्ति इति दक्षिणाया आशा नास्ति ?”
 धूर्त्तेनोक्तम् । “भगवन् एवं चेत् कथ्यतां
 कोपि उद्योगः क्रियेत । किन्तुमह्यं किं दास्यते
 तत् प्रतिज्ञायताम् ।” ब्राह्मणेनोक्तं “मम
 मते तु सर्वं संकलय्य शतमपि मुद्रा न भवि-
 ष्यन्ति । तथापि यदि भवानधिकार्यं यतेत
 तद्भवानेव कथयतु मया किं देयम्” धूर्त्ते-
 नोक्तम् “अहं तथा यतिष्ये यथा भवता
 सहस्रं मुद्राः प्राप्येरन् किन्तु तदर्थं मद्यं
 देयम्” । तच्छ्रुत्वा प्रसन्नेन ब्राह्मणेनोक्तम् ।
 “तन्मया स्वीकृतम्” द्वितीयेऽहनि धूर्त्तेन
 मुद्राणां पञ्चशती तस्मै दत्ता उक्तं च यत्

“गृह्यतामेष मुद्रानिचयः श्वस्तु भवता य-
 त्वाप्स्यते तत् सर्वं मदीयम्” । ब्राह्मणस्तु
 मुद्राभङ्गात्कारेणैव हृतहृदयः सानन्दं स्वी-
 कृत्य मञ्जुषायां मुद्राः स्थापितवान् । अथ प-
 रेद्युर्धूर्त्तोऽपि ब्राह्मणेन सह मन्दिरं प्रविष्टः ।
 ब्राह्मणेन च कथा समापिता परन्तु तस्मिन्
 दिने कोपि श्रोता नायातः । अतो ब्राह्मणेन
 कापि दक्षिणा न प्राप्ता । ततस्तु धूर्त्तस्या-
 यहेण घटिकां यावद् उपविश्य ब्राह्मणेनोक्तं
 “कथय कियत्कालं स्यास्यामि” । तेनोक्तं
 “भगवन् हतं मम भाग्यैस्तद् भवता यथे-
 च्छं (१) गम्यताम् । अथ ब्राह्मणे प्रयाते
 धूर्त्तो मन्दिरं प्रविश्य हनुमन्तम् “अरे त्वं
 मत्तंऽपि धूर्त्तोसि यः सर्वं ग्रससे,” इत्युक्त्वा
 अपेटिकया प्राहरत् ; तदा तस्य हस्तस्तवैव
 दृढं लग्नो बभूव । ततस्तं व्याकुलं दृष्ट्वा

हनुमानुवाच “मूर्खं वयं स्वयं न ददमः किंतु
 दापयामस्तत् जीवितुमिच्छसि चेत् तस्मै
 पुनरन्यां पञ्चशतीं देहि यथा स सहस्रं
 मुद्रा लभेत” । ततः स भयेन “दास्यामि
 दास्यामि” इति प्रतिज्ञाय मुक्तहस्तः समागत्य
 पुनस्तावतोर्मुद्रा दत्वा व्राह्मणं प्रणनाम ।

परस्य लाभाद् योधूर्त्तपादातुं स्वयमिच्छति ।
 तस्य लाभस्तु दूरेस्तु भवति द्विगुणा क्षतिः ॥

एकविंशकथा ।

कस्मिंश्चिद् ग्रामे कोपि भूखामी पत्य-

न्तमतिथिप्रिय चासीत् । दैवादेकदा वर्षर्तौ
 तस्यालये बहवो यात्रिणः सायंसमये समा
 याताः । तेन स्थानादिकं निर्दिश्य सर्वेभ्यो
 विविधानि अन्नानि पाकपात्राणि च दत्ता-
 नि । किन्तु तस्मिन् दिने बहु अन्विष्याऽपि
 तेन इन्धनानि न प्राप्तानि । ततस्तस्मिन्
 महाम्बकारे चिन्ताकुलोलवित्रं (१) गृही-
 त्वा स्वयमेव ग्रामाद् वह्निर्निर्जगाम, किन्तु
 छेदनार्थं शुष्कवृक्षं न प्राप । ततः किञ्चित्
 कालौमन्दिरमासाद्य तेन विचारितं यद् अद्य
 एतस्यैव कपाटे विच्छिद्य अतिथीनामिन्धन-
 कार्यं साधयामि पुनश्च कालान्तरे देवीद्वार-
 मपि परिष्कारिष्यामि । इति विचार्य स
 कपाटे भित्त्वा काष्ठखण्डानि अतिथिभ्यः
 समदात् । द्वितीयेऽहनि ग्रामे “मन्दिरक-
 पाटे केन भग्ने” इति महाकलकलो जातः।

अथ केनचित् तद्ग्रामवासिना दुष्टेन चि-
न्तितं यदहो अर्वाशिष्टानि कपाटानि अह-
मपि श्छित्वा आनेष्यामि को जानीते केन-
किं कृतमिति ।

अथ सर्वत्र महान्धकारे व्याप्ते रात्रौ लवि-
प्रमादाय सोऽपि तत्र गत्वा अन्यद्वारलग्नानि
कपाटानि भेत्तुमुद्योगं चकार । किन्तु लवि-
प्रप्रहारसमकालमेव महाकाली प्रकटौभूय
सगर्जनं तं निपात्य तस्य वक्षसि आरूढा ।
ततस्तमाक्षिणादेन रोदसी पूरयन्तं काली
उवाच “मूर्खं मम जीर्णं मन्दिरमुद्धर्तुं कपा-
टानि च नूतनीकृतुं प्रतिजानीहि, अन्यथा
तव शोणितमधुनैव पास्यामि” ।

अथ स भयभीत उवाच “मातः सर्वं
करिष्यामि प्रतिमासं च महत्या सामग्रा
पूजयिष्यामि किन्तु मां जीवन्तं त्यज ।
भगवती तु “प्रतिज्ञां भङ्क्ष्यसि चेत् सकु-

टुम्बो नङ्क्ष्यसि' इत्युक्तान्तरधात्, स तु
महता व्ययेन देवीमन्दिरं परिचस्कार ।

— .. —

परार्थचिन्ताशुद्धेषु तोषं दधति देवताः ।
स्वार्थदूषितचित्तेषु रोषं दधति देवताः ॥

— — —
द्वाविंशकथा ।

कश्चिद् धूर्तः कश्चिच्छुकम् “अथ कः
सन्देहः” इत्येव स्पष्टं शिञ्जयित्वा तं वि-
क्रेतुं कश्चिंश्चित् नगरे प्रविष्ट इतस्ततो
भ्रमन् कस्यापि धनिकस्य द्वारदेशमागत्य
संदेशं प्रेषयामास, यत् सर्वशास्त्रपारगः

शुको विक्रीयत इति । अथ स महाधनो
 धनिकोऽपि तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा आकार्य्य,
 शुकस्य रजतपौठिकां सुवर्णनूपुरं च दृष्ट्वा
 जातविप्रवासः सोत्साहम् पप्रच्छ “कथ्यतां
 किमस्य मूल्यमिति” । तेनोक्तं “लक्षं मुद्राः”
 अथ तत्रत्यैरन्यैस्तेन धनिकेन च कथितं “भो
 बहुमूल्यं वाञ्छसि युक्तं कथय” स तु कथ-
 यामास “किमनेन शुक एवायं पृच्छताम्, ।
 एष एव प्रमाणम्” । अथ तेन धनिकेन
 पृष्टम् “शुक, किं सत्यमेव ते मूल्यं लक्षं
 मुद्राः ?” शुक उवाच “अत्र कः सन्देहः ?”

तच्च अतिस्पष्टं सुस्वरं सुमधुरं च भाष-
 णमाकर्ण्य ते सर्वे अतिप्रसन्ना जाता धनि-
 कोपि च विप्रवासमापन्नः पुनरपृच्छत् “तत्कि-
 महं लक्षमेव मुद्रा दद्याम् ?” ततः स पुन-
 रुवाच “अत्र कः सन्देहः” इति । ततस्तु
 एकेनैव वचनेन प्रश्नद्वयमुत्तीर्णम्, इति

चकितः प्रसन्नश्च धनिकः अपरीक्ष्यैव तस्मै
लज्जं मुद्रा दत्त्वा शुकं क्रौतवान् ।

धूर्तेन च विक्रीं चा मुद्रा गृहीत्वा कथिते
“प्रभो एष किञ्चिद् दाडिमादिकं भक्षयतु
पिबतु च दुग्धादिकं तत एतेन आलपतु
भवान्” । धनिकेन तु वाढमित्युक्त्वा तत्
प्रबन्धं भृत्यहस्ते समर्पितः । धूर्तस्तु धन्यो
भवान् गुणग्राहीति कथयन् निभृतं निवहते ।

अनन्तरं समयान्तरे मितैः परिवृतो
धनिकः शुकमानाय्य वामहस्ते उपवेश्य
दक्षिणहस्तेन तस्य पृष्ठं परिमृशन् सादरमु-
वाच “कथयतु का भवतो (१) जनिभूः” ?
शुकस्तु किमपरं कथयेत् पुनः , कथयामास
“अत्र कः सन्देहः” इति । ततश्चकितेषु
सर्वेषु तेन पृष्ठं “ननु भोः पृच्छामि का

भवतो जमिभूः” ? इति । तेन तु पुनरुक्तम्
 “अत्र कः सन्देहः” ? । ततः स उक्तवान्
 “ इदं तु असम्बद्धं भाषसे” शुक उवाच
 “अत्र कः सन्देहः” स उवाच “ मन्ये एता-
 वदेव अभ्यस्तं (१) भवता” । शुक उवाच
 “ अत्र कः सन्देहः । स उवाच “तत्किं
 मम लक्षं मुद्रा नष्टाः” ? शुक उवाच “अत्र
 कः सन्देहः” स उवाच “अहो महामूर्खो
 ऽहम्” । शुक उवाच “अत्र कः सन्देहः” ।
 तदा स धनी अतिशोके पतितः ।
 पूर्वं परीक्ष्य कर्तव्यः संग्रहो गुणिनां जनैः ।
 अपरीक्ष्य नरो गृहणन्नन्ततः परिशोचति ॥

त्रयोविंशकथा ।

कस्मिंश्चिन्नगरे कोऽपि महाधनः श्रेष्ठी
 प्रतिव्रसति स्म । एकदा राज्ञी तस्य पत्नी

१ अभ्यस्तम् = रटित्वा मुखस्थं कृतम् ।

तमुवाच “अहो द्वयमस्मात्प्रतिवेशिनी (१)
 महाशूद्रौ (२) दरिद्रापि प्रतिरात्रि (३)
 शष्कुलीः पचति । अस्माकं तु गृहे एतावद्
 धनमस्ति तथापि सूपौदनमेव पच्यते किमे-
 तत्” ? तच्छ्रुत्वा विहस्य श्रेष्ठिना कथितम्
 “अये एषा एतत्पतिश्च अधुनापि नवनवति-
 चक्रे न पतितौ स्तः, अन्यथा क्व शष्कुली
 क्वच अपूपम्” ! ततः सा जगाद् “स्वामिन्
 किमिदं नवनवतिचक्रम्, एतत् तु मया
 कदापि न श्रुतम् ?” स उक्तवान् “अस्ति
 किञ्चित्” । अथ पुनः सा साग्रहम् अब्रूत्
 “कथ्यतां कथ्यतां किमिदं नवनवतिचक्रम् ?”
 स तु उवाच “प्रिये तदिदं नवनवतिचक्रं यस्मिन्
 पतितो बहुधनोपि उत्तमानि वस्त्राणि न

१ प्रतिवेशिनी = प्रतिवेशिनः पत्नी (पड़ोसिन इति
 भाषा)

२ महाशूद्रौ = आभीरी ।

३ शष्कुली = (पूरी इति भाषा)

परिदधाति, मधुराण्यन्नानि न भुङ्क्ते, वि-
मलानि भूषणानि न धारयति, सुभगानि
सौधानि (१) च न निर्माति, किमधिक-
मस्मिन् चक्रे पतितस्य सदा भग्नावृद्धा अ-
स्तेहमधुर आहारः, मलिनानि सच्छिद्राणि
वासांसि, जीर्णानि, (२) शीर्णानि (३)
च पत्राणि भवन्ति । यदि द्रष्टुमिच्छसि
महात्मा मेतच्चक्रस्य तदानय नवनवार्तिं मुद्राः।
सा तु कौतुकदर्शनविवृद्धलालसा भाटति
तावतौर्मुद्रा आनित्ये । तत्पतिष्व सपदि
ता वस्त्रखण्डे बद्ध्वा स्वप्रतिवेशिन्याश्छदिषि
(४) चिक्षेप ।

अथान्येद्युः प्रातरेवोत्थायाभीरेण, दृष्ट्वा, नि-
भृतं पोटलिकामुत्थाप्य, बन्धनमुन्मोच्य मुद्रा

१ सौधानि = प्रासादान् = गृहाणि ।

२ जीर्णानि = पुरातनानि ।

३ शीर्णानि = जर्जरितानि ।

४ छदिः = पटलम् (छप्पर इति भाषा)

गणयित्वा भार्यायाः कर्णे सर्वे वृत्तान्तः कथितः । भार्याया च “इदं भाग्यमेवावयो-
 मूर्तिमदस्ति” इति कथयित्वा विचार्य पुनः
 कथितं “नाथ इदमेकोनं शतमस्ति तत् क-
 थंचित् एका मुद्रा अन्याप्यर्जनीया यथा इदं
 पूर्णं शतं स्यात्” । स वभाषे किं कठिनम्
 अहं मुद्रिकायाश्चतुर्थींशं प्रत्यहं पाषाणोद-
 हनभृतिं प्राप्नोमि । यदि त्वं तदङ्गेन भो-
 जनकार्यं निर्वहेः अर्द्धं च शेषयेस्तद्दिनाष्टके-
 नैव मुद्रा सम्पन्ना स्यात् । तथा चोक्तं
 “स्यादेवं माभृच्छष्कुली [१] शक्तु,कं (२)
 चिपिटमेव वा भक्षयिष्यावः” । एवं सम्पन्ना
 उभाभ्यां तथैव कर्त्तुं प्रारब्धम् । पुनरेकदा
 श्रेष्ठी स्वपत्नीं पप्रच्छ “कथय अधुना तव
 प्रतिवेशिनी शष्कुलीः पचति न वा” । सा

१ शक्तु,कम् = भर्जितधान्यचूर्णम् (सत्तू इति भाषा)

२ चिपिटम् = पृथुकम् (चूड़ा इति भाषा) ।

च मन्दं स्मित्वा भाषितवती “अहं भूयो
भूयो गवाक्षात् पश्यामि, किन्तु यदारभ्यैता-
भ्यां मुद्राः प्राप्तास्तदारभ्य उभौ कर्णे कर्णे
न जाने किं क्षणे क्षणे आलपतः शक्तुभोज-
नेन च दिनानि यापयतः” ।

अथ कालेन शतसङ्ख्यायां पूर्णायाम् ताभ्यां
विचारितम् “अहो दृश्यतामावयोर्मूर्खता ए-
वमावाभ्यां धनं न सञ्चितम् अधुना तु अलं
शष्कुल्यपूपादिभिः’ धनमेवार्जयिष्यावः” ।
अष्टिना च भार्यया आलप्य उक्तम्, पश्य
इदमेव नवनवतिचक्रमस्ति ॥

“यथालाभस्तथा लोभो
लाभालोभः प्रवर्तते” ।

चतुर्विंशकथा ।

— ०० —

कस्मिंश्चिद् देशे कोऽपि राजा हंसानां महतीं प्रशंसां श्रुत्वा बहून् (१) दूरचरान् भृत्यानाह्वय उवाच “अहो कथमपि कोऽपि हंस [२] आसादनीयः” । ते च सर्वे स्वीकृत्य दिक्षु गताः । अथ राज्ञा पटहो घोषितो यद् “य एव कुतोऽपि हंसमाप्नुयात् स राजसभायामानयेत् तर्हि तस्मै महापारितोषिकं दास्यते” । ततोऽन्येऽपि (३) परःसहस्रा जनाः पारितोषिकलोभेन दूतस्ततः प्रचलिताः किन्तु बहुभिरपि वर्षेस्तेन राज्ञा कोऽपि हंसो नासादितः । अथैकदा सभायामुप-

१ दूरचरान् = दूरपर्यन्तं गन्तुं शीलं येषाम् ।

२ आसादनीयः = प्रापणीयः ।

३ परःसहस्राः = सहस्राधिकाः (परःशताद्यास्तौ येषां परा सङ्ख्या शतादिकात्)

विश्य राजा चिन्तयितुमारेभे “अहो कोटि-
शः पक्षिणः सञ्चरन्ति किन्तु स एव न
लभ्यते यो सुक्ताफलान्यत्ति (१) लङ्घनं
(२) वा करोति, यश्च एकत्र मिश्रितमपि
नीरं क्षीरं [३] च पृथक् करोति । अपि
कोऽपि गुणो समायास्यति यो मां कञ्चिदु-
पायं निर्देक्ष्यति [४] । ” ?

एवं चिन्तयत एव तस्य दैवात् कश्चित्
महात्मा मुनिः समायातः । राज्ञा तु साद-
रमुपवेश्य पादप्रक्षालनादिना पूजितः कुश-
लप्रश्नाद्यनन्तरमुवाच । “ राजन् कथं चि-
न्ताक्रान्तोसि ? महती ते सम्पत्, प्रसन्नाः
प्रजाः, सदाचाराः पुत्राः, विश्वासयोग्या भू-

१ अत्ति = भुङ्क्ते ।

२ लङ्घनम् = उपवासम् ।

३ क्षीरम् = दुग्धम् ।

४ निर्देक्ष्यति = उपदेक्ष्यति ।

त्याः, दुर्द्धर्षाणि (१) वक्ष्यामि” (२) शरी-
रमरोगं, विद्वांसश्च सहस्रराः सन्ति, तन्न
पश्यामि ते दुष्प्रापं किमपि । किन्तु चि-
न्ताकारणम् ? ततोऽञ्जलिं बद्ध्वा राज्ञोवाच
“भगवन् सर्वं सम्पन्नं भवति भवदनुग्रह-
पात्राणां [३] तथापि हंसाख्यस्य पक्षिणः
प्रशंसां श्रुत्वा तमेव प्राप्तुं चिरं यते किं तु
अधुनापि न प्राप्तवान् कथं च प्राप्स्यामि,
इति चिन्तया एवोद्विग्नं (४) मे चेतः । ”

ततो मुनिना कथितं श्रूयतां हंसा एवं
सर्वत्रैव न मिलन्ति, यत्र च मानसरोवरे ते
मिलन्ति तत्र केषामपि गतिरेव न भवति ।
तथापि त्वं (५) प्रत्यहमन्नदानैः सर्वानिव

१ दुर्द्धर्षाणि = दुःखिन भर्षयितुं शक्यानि ।

२ वक्ष्यामि = सैन्यानि ।

३ भवदनुग्रहपात्राणाम् = भवत्कृपापात्राणाम् ।

४ उद्विग्नम् = विस्तुब्धम् ।

५ प्रत्यहम् = प्रतिदिनम् ।

पक्षिणस्तोषय तथा पक्षियूथसङ्घकारिण (१)
 कोऽपि कदापि हंसोपि समागच्छेत् इति
 सम्भाव्यते । राजा तु तत् स्वीकृत्य क्षणात्तरे
 मुनिं विसृज्य, तामेव क्रियामारभत । अथ
 कालान्तरेऽन्नकणालोभेन परःसहस्राः पिकाः,
 शुकाः, सारसा, वकाः, कारण्डवाः, (२)
 मारिका, मयूराश्च तत्रागन्तु मारेभिरे । राजा
 च भृत्यान् हंसलक्षणां मुक्त्वा आदिदेश यत्
 “यदि कोपि ईदृशः पक्षी समागच्छेत् तत्
 सपद्येव अहं सूचनीयः” ।

अथैकदा लक्षावधिषु पक्षिषु शालिच-
 नाकमसूरनीवारादिकणानां स्वादयत्सु, विचि-
 त्तेषु बहुविधैर्मधुरैः कूजनैर्दिगन्तं पुरयत्सु,
 कश्चिद् राजभृत्यः कस्यचिद् वृक्षस्य शाखायां
 यथोक्तलक्षणाक्रान्तं किञ्चित् पक्षियुगलं

१ पक्षियूथसङ्घकारिण = पतंगसमूहसाङ्घचर्येण ।

२ कारण्डवाः = जलशय्याः पक्षिविशेषाः ।

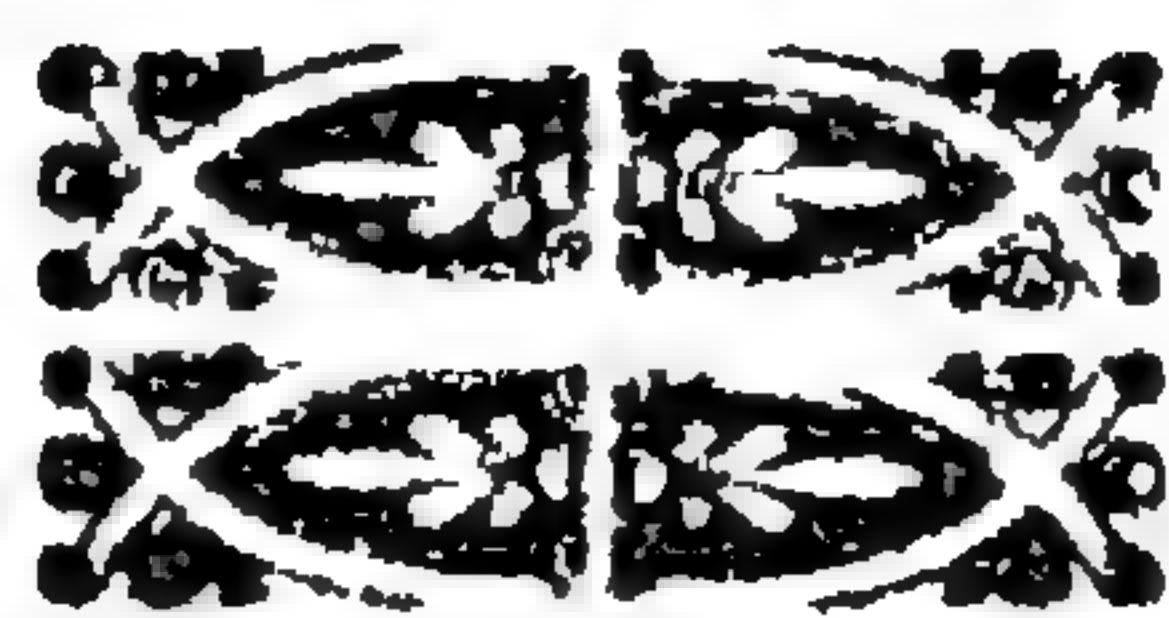
ददर्श, तत्क्षणमेव च राज्ञे निवेद्यामास
 राजा तु भटित्यागत्य हंसाविमाविति नि-
 श्चित्य (१) मुक्तामुष्टिं चिक्षेप । यदा तु
 तौ भूतले आगत्य मुक्ता भक्षयितुमारब्धवन्तौ
 तदा राजा प्रणनाम । उवाच च अहो दुर्ल-
 भं भवतोर्दर्शनं यदद्य भाग्यबलेन मया प्राप्त-
 म् । ततो हंसेन कथितं “राजन् किं दुर्लभं
 यदि सर्वान् (२) प्रीणयसि तत् परमेश्वर-
 मपि (३) द्रक्ष्यसि किं सादृशैः” ।

प्रीणयेदखिलानेव, यदौच्छेच्छुभमात्मनः ।
 कोजानातिकदाकुत्र, किंरूपोमिलतिप्रभुः ॥

१ मुक्तामुष्टिम् = मुष्टिपरिमिता मुक्ताः ।

२ प्रीणयसि = प्रसादयसि ।

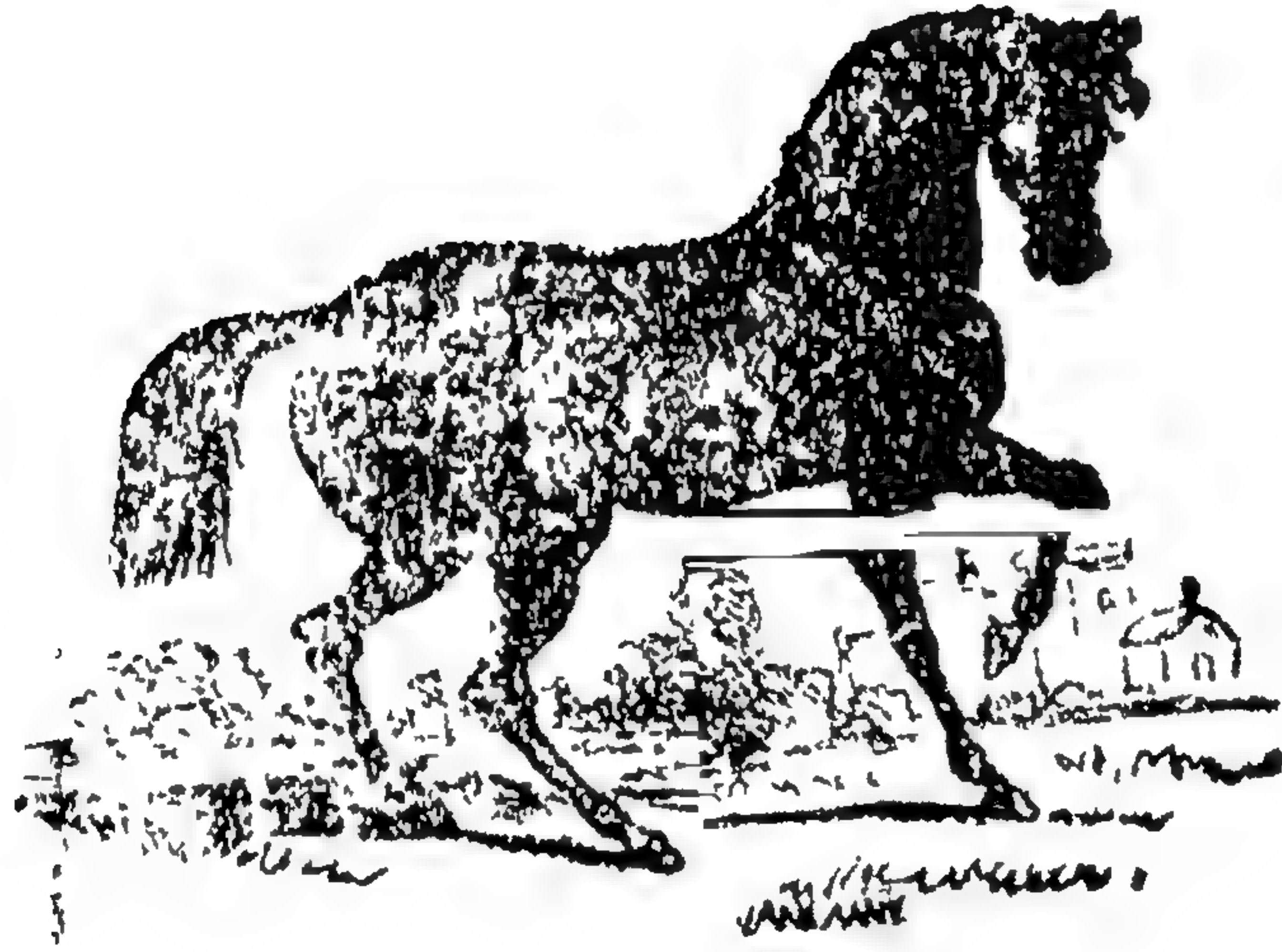
३ द्रक्ष्यसि = अवलोकयिष्यसि ।

पञ्चविंशकथा ।

कश्चिद् बृद्धो वैश्यः पुत्रेण सहितः कञ्चि-
दश्वं विक्रीतुं प्रचलितः । तयोर्मध्ये पितुर्वयः

पञ्चाशद्वर्षाणि, पुत्रस्य तु अष्टादश वर्षाणि
आसीत् । एवं तौ द्वावपि अभितो (१)
हयस्य पृष्ठे हस्तं दधानौ कञ्चिद् ग्रामं
प्रविष्टौ तावत् तत्र कस्यचित् तडागस्य स-
मीपे जलमुद्वहन्तौ भिर्वह्वोभिः स्त्रीभिः क्रीड-
न्तीभिर्वालिकाभिश्च विहस्य उक्तम् “ बृहो

पश्यत मूर्खतामेतयोः यौ सत्यपि सुन्दरे ह्ये
(१) स्वेदाक्लिन्नौ पादाभ्यां चलतः” ।

तदाकर्ण्य वृद्धः सपदि ह्यपृष्ठे स्वपुत्र-
मारोपितवान्, यावच्च अग्रे किञ्चिद् ग्रा-
मान्तरं गच्छन् आसीत् तावत्, क्षेत्प्रान्ते
उपविश्य गोष्ठौ कुर्वतः काञ्चिद् वृद्धान् गो-
पान् ददर्श । ते तु दृष्ट्वैव कथयामासुः “अहो
पश्यत मूर्खतामेतस्य बालकस्य यो वृद्धः पि-
तरं भूमौ विसृज्य स्वयं ह्यमारुह्य याति,
धिकं चैनं मूर्खं य (२) आसन्नमृत्युरपि
एवं पुत्रं (३) लालयति ” ।

तदाकर्ण्य स बालः सपदि अग्रा (४)
दुत्प्लुत्य पितरमारोपयामास । किञ्चिदग्रे
गत्वा ताभ्यां क्रीडन्तो बहवो बालकाः,

१ स्वेदाक्लिन्नौ = खिन्नौ ।

२ आसन्नमृत्युः = किञ्चित्परिशिष्टजीवितः ।

३ लालयति = लाडयति ।

४ दुत्प्लुत्य = सकृद्वर्तमानवतीर्य ।

उपविश्य परस्परमालपन्थः [१] क्रोडापित-
स्तनन्धयाः स्त्रियश्च दृष्टाः । तैस्ताभिश्चोक्तं
“पश्यत पश्यत मूढतामेतस्य यः कोमलाङ्गं
बालकं पादचारिण गच्छन्तं श्रान्तं च पश्य-
न्नपि (२) घोटकमारुह्य चलति” ।

तच्छ्रुत्वा वृद्धः स्वसमीपे स्वपुत्रमपि
उपवेशयामास, एवं पुनरग्रे प्रचलितौ ।
तावदग्रे कस्याश्चित् नद्याः (३) सेतोः
प्रान्ते समागत्य गच्छन्त आगच्छन्तश्च व-
ह्वो जना दृष्टाः । ते तु द्वमौ दृष्ट्वैव प्रोचुः
“पश्यत, यौ द्वावपि सहैवारुह्य (४) वरा-
कमेनं पशुं मारयतः ।

तदाकर्ण्य तौ सपदि हयपृष्ठं त्यक्त्वा भूमौ
स्थितौ चिन्तयितुमारेभाते यद् “अधुना

१ क्रोडः = उत्सङ्गः ।

२ घोटकम् = हयम् ।

३ सेतोः = आलोः ।

४ वराकम् = दीनम् ।

किं करणीयं सर्वैस्तु प्रकारैरावां चलितौ
अधुना तु अप्सुमेव कथमपि उत्थाप्य (१
वक्ष्यावः ” ।

तौ तु अप्सुं बध्वा वोढुं प्रयतमानौ
दृष्ट्वा कोपि वृद्ध उवाच “अरे युवां सत्यमेव
महामूर्खौ स्थः, यौ स्वसौकर्यमदृष्ट्वा तुच्छानां
वार्तासु कर्णौ दत्तः, सर्वतोषणं महाक-
ठिनमस्ति एवं करणे तु अप्सोऽपि मरिष्यति
तद् यथेच्छं गच्छतम् ” । ततस्तौ चिन्तां
परित्यज्य यथेच्छं चलितौ ॥

[२] “पिण्डे पिण्डे मातर्भिन्ना (२)
तुण्डे तुण्डे सरम्भती ” ॥ अतस्तोषयितुं
सर्वान्, कः (४) क्षमेत नरो भुवि ॥ प्री-
णयेदखिलानेतत् सत्यं यदपि वर्त्तते ॥

१ वक्ष्यावः = नेष्यावः ।

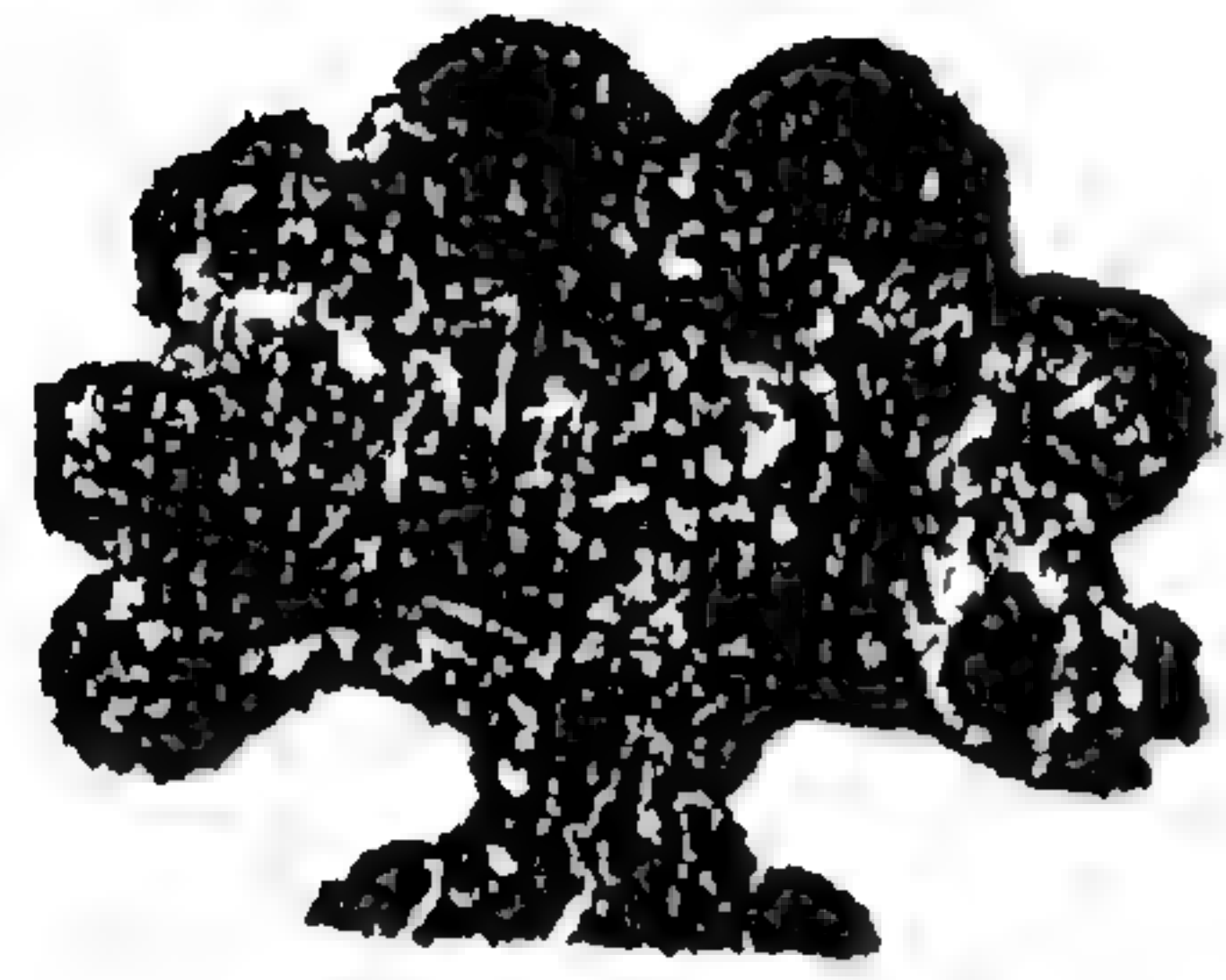
२ पिण्डे = शरीरे ।

३ तुण्डे = मुखे ।

४ क्षमेत = समर्थो भवेत् ।

तथापि तु विचार्यैव प्रीणयेदखिलान् नरान् ॥
नीतेर्विरुद्धं यत्कार्यं न तत् कार्यं कथंचन ॥
धर्ममूलं युक्तिमूलं सदा कार्यं समाचरेत् ॥
इति ।

एकोनविंशशतके वेदवेदोत्तरे धरे । (सं० १८४४)
पक्षे वलक्षे कार्तिकिके वैक्रमेऽस्मिन् सुवत्सरे ।
अङ्गदेशे पुरे धन्ये मान्ये देवनदीतटे ।
चम्पानगर्या निकटे कविकोविदकीर्तिते ॥
अम्बिकादत्तगौडेन विद्वच्चरणसेविना ।
प्राणायि बालबोधार्थं कथाकुसुमकं मया ॥

LIST OF ABBREVIATIONS:—

- अ—अव्ययम् An Indeclinable.
पुं॒पुं॒लिङ्गम्—Masculine.
स्त्री—स्त्रीलिङ्गम् Feminine
द्वि—द्विलिङ्गम् Masculine and feminine
न—नपुंसकलिङ्गम् Neuter.
त्रि—त्रिलिङ्गम् Masculine feminine and neuter.
क्रि—क्रियापदम् A Verb.
क्रि० वि—क्रिया विशेषणम् Adverb.
धा—धातुः Root.
नि—निपातः Irregularly formed.
वृद्ध—बहुव्रीहिः ।
तत्प॒—तत्प॒, कषः ।
कर्म॒धा—कर्मधारयः ।
P.—परस्मै पदम् । or Person.
A.—आत्मनेपदम् ।
C.—Conjunction.

GENERAL GLOSSARY.

— 0 —

अकस्मात् — अ. By chance.

अखिल—त्रि, All, entire.

अग्र—त्रि. Chief, first, front &c अगि to go + रन्

अञ्जलि—पुं. A cavity formed by putting the hands together, अञ्ज to go + लिच्

अतः—अ. So, from this एतद् + तसिल्

अतिकृपण—त्रि, Very miserly. A great miser.

अति + कृप् + ल्युट्

अतिखिन्न—त्रि, Much wearied; knocked up

अति + खिद् + क्त

अतितराम्—अ. Much, exceedingly. अति + तराम्

अतिथिप्रिय—त्रि, Friend of guests; one who

[treats his guests; well.] अतिथि + प्रिय तत्पु०

अतिशोक—पुं, Great Sorrow. अति + शूच् + घञ्

अतिश्रान्त—त्रि, Much wearied, fatigued or

knocked up. अति + श्रम् + क्त

अतिसुरभि—त्रि, Very sweet-smelling. अति ×

सु × रम् × इन्

अतिस्पष्ट—त्रि, Very clear अति × स्पष्ट × क्त

अत्ति—क्रि, 3rd P. S. He eats अद् to eat

2 C. P. अत्ति, अत्तः, अदन्ति &c.

अत्यन्त—त्रि, Much, excessive. अति × अन्त

अत्यन्तसत्य—त्रि, Quite true. अत्यन्त + सत्य

अत्र—अ, Here; in this place.

अथ—अ, After, moreover, then further, now,

&c. अर्थ + ड. र is dropped.

अदृष्ट्वा—अ. Without seeing. नञ् × दृश् × क्त्वा

अद्य—अ. To-day, now.

अधः—अ. Down, down—ward. अधश् × अस्मि

अधस्तन—त्रि० That is below, underneath, or

at the bottam. अधस् व्युल्

अधस्तात्—अ. Down, downwards. अधश् × अस्ताति

अधिकधनिन्—त्रि० Very rich. अधिक × धन् × इन्

अधिकार्य—त्रि० Of more use, when adverb

For some more use. अधिक + अर्थ

अधीश्वर—त्रि० Superior, lord, over-lord. अधि +

ईश्वर.

अधुना—अ० Now इदम् + अधुना

अधोभाग—पुं० Lower part, The bottom अधस् +

भाग

अनुग्रहपात्र—न० Favourite, one deserving of favour. अनुग्रह + पात्र.

अन्ततः—Lastey, from the end, at the end.

अन्त + तस्

अन्तर्धा—धा To disappear. अन्तर, अ० with-in
× धा to hold अन्तर्दधाति, अन्तरधात् &c.

अन्ध—त्रि० Blind. अन्ध + अच्

अन्न—न० Corn. अद् + क्त

अन्नकणालोभ—पुं० Greediness for graing of corn

[अन्न + कण + लोभ + तत्पु०]

अन्य—त्रि० Other, different. [अन् + यक्]

अन्यद्वारलग्न—अ० Attached to another door.

अन्य + द्वार + लग्न० तत्पु०

अन्यथा—अ० Otherwise, [अन्य + थाल्]

अन्येद्यः—अ० Another day. next day. निपातः

अन्विष्य—अ० Having sought. अनु + इष + ल्यप्

अपर—त्रि० Other, different. न + पर

अपरशशक पुं, The other hare, अपर + शशक,

कर्मधा०

अपराध—पुं०, Offence fault. अप + राध + घञ्

अपराधिन्—त्रि० One who has committed a

Fault or crime. अपराध + इनि

अपरीक्ष्य—अ० Without examining. न + परि +
ईक्ष् + ल्यप्

अपसर—धा० To fly away to be off. अप + सृ +
अपसरति, अपससार

अपसारित—त्रि, Done out, turned out अप +
सृ + णिच् + क्त

अपहृ—धा. To steal, to take away. अप + हृ
अपहरति, अपजहार &c.

अपि—अ० even, yet, whether.

अपूप—पुं० A cake of flour, meal.

अभिमानिन्—त्रि० Proud. arrogant. अभिमान
+ इनि

अभ्यस्त—त्रि० Practised. अभि + अस् to throw
+ क्त

अमधुर—त्रि० Not sweet. नञ् + मधुर

अमृत—न० Ambrosia, nectar. नञ् + मृड् + क्त

अये—अ० Oh! Ah! In mild speech.

अयि—अ० O? In mild address.

अरिः—पुं० enemy

अरे—अ० O? Ho? In calling inferiors.

अरोग—त्रि० Hale, Healthy. । नञ् + रोग, बहु० ।

अर्चितुम् = अ० In order to worship or treat.

with respect. । अर्च + तुमुन् ।

अर्जि + त्रि, Earned, Gained. Acquired. । अर्जु + त ।

अर्ध + पुं, न, Half.

अर्पण + न, To give, to make over, to dedicate.

अस्म + अ, That is all, fit, end, no more.

अल्प + त्रि, Little, short, small.

अल्पाशय + त्रि, Narrow minded. । अल्प + आशय, बहु० ।

अवगम् धा. To know to obtain, अव + गम्. अव-
गच्छति &c. Passive अवगम्यते &c.

अवलोक्य अ. Having seen, अव + लोक् + ल्यप् ।

अवशिष्ट — त्रि. Remaining; that is left. अव + शिष् + क्त

अश्व पुं, Horse.

अष्टादश त्रि. eighteen. अष्टन् + दशन्

असमर्थ त्रि. Unfit, unable, without power नञ्
समर्थ

असम्बद्ध त्रि. Unconnected, unconcerned. नञ् +
सम् + बन्ध् + क्त

असि कि. Thou art When Noun = a Sword अस्

to be + मि ।

अस्ति कि, He is. अस् to be + ति

अस्तु कि, Let it be, Be it so. अस् to be + तु

अस्थिखण्ड पुं. न. A piece of bone. अस्थि + खण्ड.

तत्पु०

अस्मत्प्रतिवेशिनी—स्त्री. My or our female neighbour. अस्मद् + प्रतिवेशिनी. तत्पु०

अस्मिन्मन्दिर न. Our temple. अस्मद् + मन्दिर तत्पु०

अस्मि कि. I am. [अ० I] अस् to be + मि.

अहम् चि. I. Same in all genders. अस्मद् Nom. Sing.

अहो अ. Oh? Ah? alas?

आकार्य अ. Having called. आङ् + कृ + णिच् + ल्यप्

आकृति स्त्री. Appearance. आङ् + कृ + क्तिन्

आकृष्य अ. Having pulled or dragged. आङ् + कृष् + ल्यप्

आगत्य अ. Having come. आङ् + गम् + ल्यप्

आगन्तुम् अ. In order to come. आङ् + गम् + तुमुन्

आग्रह पुं. Eagerness, Favour, Seizing Surpassing. आङ् + ग्रह् + ण्यप्

आच्छन्न—त्रि. Covered. आङ् + छद् + क्त

आत्मन्—पुं. Soul, spirit, life, body. आङ् + गम्
मनिन्

आदरवचन—न. Word of respect. आदर + वचन.
तत्पु०

आदाय—अ. Having taken. आङ् + दा + ल्यप्

आनी—धा. To bring. आङ् + नी. + आनयति &c.

आनीत—त्रि. Brought. आङ् + नी + क्त

आपद्—स्त्री. Calamity. आङ् + पद् + क्तिप्

आपन्न—त्रि. Obtained, acquired, afflicted. आङ् +
पद् + क्त

आपेदे—क्रि. Not obtained आङ् + पद् + लिट् 3rd
P. S.

आभीर—द्वि. A cowherd. आङ् + अभि + इर् + अच्

आम्र—पुं. The mango tree; न. The mango fruit.
अम् + रक्

आम्रफल—न. The mango fruit. आम्र + फल तत्पु०

आयात त्रि. Came is come. आङ् + या + क्त

आरब्धवत्—त्रि. Has begun. आङ् × रम् × क्तवत्

आराध्—धा. To worship, to serve, to adore.

आङ् × राध्

આરુહ્ય—અ. Having climbed, mounted or ascended. આહ્ × રુહ્ × લ્યપ્

આરૂઢ—ત્રિ. Sitting, upon mounted. આહ્ × રુહ્ × ક્ત × કટ્.

આરંભે—ક્રિ. Began. આહ્ × રમ્ × લિટ્ 3rd S. P.

આરોપિતવત્—ત્રિ. Has made to climb or to mount આહ્ × રુહ્ × ણિચ્ × ક્તવત્

આલપત્—ધા. To talk to converse. આહ્ × લપ્

આલપત્—ત્રિ. Talking or conversing. આહ્ × લપ્ × શત્

આલાપ—પું. A talk; આહ્ × લપ્ × ઘજ્ ।

આલોક્ય—અ. Having seen. આહ્ × લોક્ × લ્યપ્ ।

આશા—સ્ત્રી. Hope. આહ્ × અશૂ × અચ્ × ટાપ્ ।

આસન્નમૃત્યુ—ત્રિ. About to die. આસન્ન × મૃત્યુ, બહુ.

આસાદનીય—ત્રિ. To be obtained obtainable.

આહ્ × સદ્ × ણિચ્ × અનીય

આસાદિત્—ત્રિ. Obtained, got. આહ્ × સદ્ × ણિચ્ × ત

આસ્વાદયત્—ત્રિ. Testing. [Present P.] આહ્ × સ્વદ્ × શત્

આહ + ક્રિ. Says, બ્રૂ × લોટ્ 3rd P. S.

આહાર—પું. Food. આહ્ + હ + ઘજ્ ।

आहूय—अ. Having Called. [आह् + ह्वे + ल्यप्]

इच्छति—क्रि He wishes or desires. [इष् + लट्
3rd P. S.] = अभिलषति

इतः—अ From this, through this, hence. [इदम् +
तसिल्]

इति—अ The end, that is all [इ + क्तिच्]

इयम्—स्त्री This इदम् F. Nom. S.] = एषा

इव—अ Like, as, so.

इष्टदेव—पुं A tutelary deity. [इष्ट + देव कर्मधा]

इष्टदेवता—स्त्री (देवता अजहलिङ्) (Same as above)

इदृश—त्रि Like this, such = एतादृश

उक्त—त्रि Said, told (ब्रू + क्त) [Past Part] = कथित

उक्ता—अ Having said (ब्रू-वच् क्ता) = कथयित्वा

उच्छिष्ट—त्रि Refuse (adj) Left, rejected. (उत् +
शिष् + क्त)

उत्तर—न An answer, a reply. स्त्री The north
(उत् + ट + अप्)

उत्थाप्य—अ Having raised, having lifted. (उत् +
स्था + (णिच् + ल्यप्)

उत्पतत्—त्रि Jumping, going up. (press. part.)

(उत् + पत् + शट् = कूर्दमानः

उत्पद्यते—क्रि is produced. (उत् + पद् + कट्)

उत्प्लुत्य—अ Having leaped, Having jumped
(उत् + प्लु + ल्यप्) (क)

उदरस्थ—त्रि Down into the stomach. (उदर + स्था +

उहत्—त्रि Bearing, carrying, (pr. part.)

उद्विग्न—त्रि Filled with anxiety, sorrowful, an-
xious (उद् × विज × क्त) = विकल

उन्नस—त्रि Having a prominent nose. (उत् + नस)

उन्मुच्य—अ Having released, (उत् × मुच् + शिच् +
ल्यप्)

उपदेश—पुं Advice, instruction. (उप + दिश् + घञ्)

उपद्रव—पुं Tyranny, oppression. (उप × द्रु × अच्)

उपविश्य—अ Having sit (उप + विश् + ल्यप्)

उपविष्ट—त्रि Being seated, sitting, sat. (उप ×
विश् × क्त) = अवस्थित [ल्यप्]

उपवेश्य—अ Having seated (उप + विश् + शिच् +

उपस्थित—त्रि Present (उप + स्था × क्त)

उभ—त्रि Both, = द्वि

उवाच—क्रि (He) said (वृ or वच् × शिट्)

एकतः—अ On the one hand, from one, through
one side. (एक × तसिल्)

एकत्र—अ in one, together. (एक + त्रल्)

एकदा—अ Once upon a time, on a certain day.

(एक + दा)

एकोन—त्रि Short by one. (एक + ऊन)

एकोनविंशशतक—The nineteenth century.

(एकोनविंश + शतक)

एतावत्—त्रि So much, so long. (एतद् + वति)

एव—अ Only, certainly, indeed.

एवम्—अ Thus, so, certainly = इत्थम्

ओदन—न Boiled rice (उन्द × ल्युट्) = भक्तम्

औषध—न A medicament, a medicinal herb.

(औषधि + अण्)

कः—पुं Who ? (from किम् mas)

कश्चित्—अ To any one (चित् & चन are added to किम् when inflected, as, कश्चित्, काश्चित्, कौचन &c) = कमपि

कण्ठ = पुं Throat. (कण् + ठ) or (कठ + अच्) = गलः

कथञ्चन—अ any how. (कथम् + चन) (See कश्चित्

कथम्—अ How ? (किम् + थम्)

कथयत्—त्रि Saying, narrating, (कथ + यत्)
(Pres part.) = वदत्

कथयित्वा—अ Having said (कथ + क्त्वा)

कथा—स्त्री Story, tale, fable. (कथ × अङ् + टाप्)

कथाकुसुम—न A flower of tales, the title of the book. (कथाकुसुम)

कथित—त्रि Said (past part.) (कथ × क्त) = उक्त

कदा—अ When ? (किम् + दा) = कर्हि

कन्दरः—द्वि A cave, a grotto. [क × दृ + अप्]

कपाट—न The leaf, shutter, of fold of a door,
[क + पट् × अण्] = अरर

कमल—न A lotus. [कम् + कलच्] = सरोज

कम्बल—पुं A blanket [क + बल् + अच्]

करताड़न—न Clapping. [कर + ताड़न तत्पु]

कर्ण—पुं The ear. [कर्ण + घञ्] [crowd.]

कलकल = पुं A Confused noise, the buzz of a

कल्पयित्वा—अ Having supposod, having arranged, &c. [क्लृप् + णिच् + क्ता] = मत्वा

कवि—त्रि learned, wise, a poet. [कु + इन्]

कविकीविदकीर्तित = त्रि Praised by poets and learned [कवि × कीविद + कीर्तित तत्पु]

कश्चित्—अ Some one, somebody. See कश्चित्

कस्मिंश्चित्—अ In a certain, In some.

काक—पुं A crow. = वायस

कान्यकुब्जदेश—पुं The country of Kanouj.

कार्तिकिक—पुं Name of the month called. कार्तिक
October November.

कार्य—न Work, use, consequence. = कर्मन्

कालान्तर—न Another time, some other time
[अन्य + कालः । नि स] = समयान्तर

काली—स्त्री Name of a Goddess. = भगवती

कालीमन्दिर—न A temple of Kali [काली +
मन्दिर तत्पु.] [भार तत्पु.]

काष्ठभार—पुं A load of wood for fuel. (काष्ठ +

किंरूप—त्रि Of what Kind. (किं + रूप, बहु.)

किन्तु—अ. But. = परन्तु

किम्—त्रि. Who ? which ? or what ? also अ. as
in किं न पश्यसि ? अथ किम् । &c.

किमपि—अ. Something whatever [किम् and अपि]

कियत्कालम्—क्रि. वि. For a while, for sometime,
a little, how long? &c. [कियत् + काल, बहु.] also त्रि

कीर्तित—त्रि. Praised. [कीर्त्ति + क्त] = वर्णित

कुक्कुर—पुं. A dog. [कुक् + कूर् + क] = शुभक

कुञ्ज—पुं. न. A grove. [कु + जन् + ड]

कुतः—अ. Whence ? why ? [किम् + तसिल्]

कुशलप्रश्नानन्तरम्—न. After enquiring into health

After the usual enquiry about health [कुशल + प्रश्न + अनन्तर, तत्प.]

कुशलिन्—त्रि, One in health, healthy, well off.

[कुशल + इन्]

कुसुम—न A flower. (कुम् + उमक्) = पुष्प

कूजन—न, Cooing, moaning. [कूज् + ल्युट्]

कूप—पुं A well. [कू + पक्] = अन्ध

कृत—त्रि Done, made, composed, [कृ + क्त]

कोटिशः—अ. In multitude, by millions.

(काटि + शसि.)

कोमलाङ्ग—त्रि Of tender frame or body.

[कोमल + अङ्ग, बहु ब्रौ.] = सुकुमारावयव

कोविद—त्रि, A learned man. [कु + विद् + क]

कौतुकदर्शनविवृद्धलालस—त्रि, Eager to see the fun

[कौतुक + दर्शन + विवृद्ध + लालसा बहु]

क्रिया—स्त्री Act, action &c. [कृ + श + टाप्]

क्रियेत—क्रि, If it be done. [कृ Passive लिङ्]

क्रोडत्—त्रि, Playing. [क्रोड् + शतृ] = खेलत्

क्रोतवत्—त्रि, Has bought. [an adjective in use

See Rule] [क्रो + क्तवत्]

क्रूर—त्रि. Cruel. [कृत् [to cut] + रक्]

क्रोङ्गार—पुं. Crowing, the cry of a crow. [क्रोम + क + घञ्]

क्रोडापितस्तनम्वय—त्रि. Having a child in the lap. [क्रोड + अपित + स्तनम्वय बहु]

क्लेश—पुं. Trouble. (क्लिश् + अज्) = दुःखम्

क्लेशयति—त्रि. Inflicts pain, troubles [क्लिश्यति क्लेशयति, &c] = पीडयति

क्षण—पुं. A moment. [क्षण + अच्] = त्रुटि

क्षणमात्रतः—अ. In a moment, in a tride. [क्षण + मात्र + तसिन्]

क्षणिक—त्रि. momentary, short-lived. [क्षण + ठक्]

क्षति—स्त्रि. A wound, a harm, an interruption. [क्षण + कतिन्]

क्षम—धा. To pardon, to be able, to endure. [क्षमते or क्षाम्यति &c]

क्षान्त—त्रि. Exeused. (क्षम् + क्त)

क्षिप्—धा. To throw. (क्षिपति or क्षिपते or क्षिप्यति)

क्षीर - न. Milk. (क्षम् + ईरन्]

क्षेत्र—न. A field. (क्षि + ष्टृन्)

क्षेत्रप्रान्त—पुं. The furthest end of a field. [क्षेत्र + प्रान्त. तत्पु.]

खट्वा—स्त्री, A bedstead. [खट् + कन्] = पर्यङ्कः

खण्डनम्—न. Breaking, cutting, proving futile.

[खण्ड + क्यट्]

खल—पुं. A wicked & spiteful man [खल् + अच्]

खलु—अ. Certainly, verily.

खिन्न—त्रि. Sorry, exhausted, wearied [खिद् + क्त]

गच्छत्—त्रि. Going [press part] [गम् + श्छट्]

गच्छति—क्रि. (He) Goes. [गच्छति, जगाम, गमिष्यति &c.]

गणयित्वा—अ. Having counted. (गण + क्त्वा)

गणेशः—पुं The god Ganesa. (गणपति)

[गण + ईश. तत्पु.]

गणेशमूर्ति—स्त्री. The image of *Gunesa*.

गत—त्रि Gone, reached. (गम् + क्त)

गति—स्त्री. Motion. [गम् + क्तिन्]

गत्वा—अ. Having gone. [गम् + क्त्वा]

गरुड—पुं. The bird-god Garuda. (गरुत् + डी + ड or ग + उठच्)

गर्हभ—पुं. The ass. [गर्ह [to sound] + अभच्]

गर्व—पुं. Pride, arrogance. [गर्व [to be proud] + अच्]

गवाक्ष—पुं, A window, an air hole. [गो a ray of light + अक्ष् to spread + घञ्]

गुण—पुं Quality, qualification, merit, worth.

गुणग्राहिन्—त्रि an appreciator of worth, [गुण + ग्रह + णिनि]

गुणिन्—त्रि A possessor of worth or ability. [गुण + इन्]

गृह—म, A house. [गृहि + क गृहं गृहे गृहाणि गृहाः &c] = आलयः

गृहीत—त्रि Taken, obtained, seized. [ग्रह् + क्त]

गृह्णत्—त्रि Taking, seizing. [ग्रह् + णट्]

गृह—पुं A house. [ग + ईह]

गोप—हि A herdsman, a cowherd or his wife [गो + प + ड] = गोपाल

गोष्ठो—सत्री An assembly, a meeting, [गो + ष्ठा + क + जोष्] = समिति

ग्रस्—धा. To swallow, to devour [ग्रसते, ग्रसयति &c] = कवच 10th c.

ग्रह—पुं Planet, knowledge. [ग्रह् अप्] = खेट

ग्रहण—न Taking, a catch [ग्रह् + ल्युट्] = आदानम्

ग्रहीतुम्—अ. In order to take or to catch. [ग्रह् + तुमन्] = अदातुम् ।

ग्राम—पुं A village, a hamlet. (गम् + घञ्) = जनपदम्

ग्रामान्तरम्—न. Another village. [अन्यः + ग्रामः ।]

ग्रामीण—त्रि A villager. (ग्राम + खञ्)

घटिका—स्त्री Twentyfour minutes. (घटो + कन् + टाप्)

घण्टा—स्त्री A bell, (हन् + ट + टाप्)

घण्टानाद—पुं The sound of a bell, (घण्टा + नाद + तत्प्)

घोटक—पुं. A horse. [घोट)to strike again) + अच् + कन्] = हयः

घोषित—त्रि. Proclaimed, announced (past part.

(घुष् + णिच् + क्त) = व्यक्तीकृत

घ्नन्ति—क्रि (They) kill. (हन्ति हतः, घ्नन्ति &c.

च—अ. And, moreover, beside.

चकित—त्रि Astonished, startled. (चक् (to repel) क्त)

चक्र—न A wheel, a realm, a mill. (चक् + रक्)

चक्षू—पुं or चक्षु स्त्री A beak (चक्षु (to go &c.) + उ or ज)

चतुर्थांश—पुं A fourth part, a quarter. (चतुर्थ × अंश) = तुरीयभाग

चपेटिका—स्त्री अ A slap with the open hand (चप् (to go +) अच् = चप (trembling) + इट् = चपेट

the palm of the hand with the finger extended

+ वुन् = चपेठिका)

चरण पुं A foot. (चर् (to go) + ल्युट्) = पादः

चरित्र—न. Character, conduct. (चर् + इच्) = वृत्तम्

चित्त—न. Heart, mind, (चित् + क्त) = चेतः

चिन्त—धा चु To meditate, to think. (चिन्तयति,

चिन्तयामास &c.)

चिन्तयितुम्—अ To contemplate (चिन्त + तुमुन्)

चिन्ताकारण—न Subject or cause of contemplation

or anxiety (चिन्ता + कारण तत्पु)

चिन्ताक्रान्त—त्रि Attacked with anxiety (चिन्ता

+ आक्रान्त तत्पु)

चिरम्—अ Long, from a long, time, for a long

time. = (चिरेण, चिरस्य, चिरात्, चिराय, चिररात्राय,)

चेत्—अ If, (चित् (to think) + विच्)

चेतस्—न Mind, heart (चित् + असुन्)

छदिस्—न. The thatch or roof of a house [छद्

[to cover] + इशि]

छित्वा—अ Having cut. [छिद् + क्त्वा] = कर्त्तृयित्वा

कुशिका—स्त्री A knife = असिधेनुका

छेदनार्थ—त्रि For the purpose of cutting.

जन—पुं A man, a person, (जन् [to be born]

अच्) = नर

जन्म—न. Birth. (जन् + मनिन्) = उत्पत्ति

जप्—धा. To repeat to one's self as in praying.

(जपति, जपतः &c.) = रट्

जप—पुं Counting silently the beads of a rosary, muttering prayers, &c (जप् + अच्)

जपत्—त्रि. Repeating inaudibly. (जप् + शत, pres part. = रटत्

जल—न Water. (जल् + अच्)

जलवेग—पुं The velocity of water. (जल + वेग तत्पु) = तोयौघ

जवनिका—स्त्री A screen of cloth. (जु + युच् + डीप् + कन् + टाप्) = प्रतिसीरा

जातविश्वास—त्रि. inspired with confidence, (जात + विश्वास, बद्ध.)

जाल—न. A net. [जल् to compass + अण्]

जीर्ण—त्रि. Old, worn out, digested. (जृ + क्त)

जीव्—धा. To live. (जीवति, जीवतः &c)

जीव—पुं. Life, a living thing. (जीव् + घञ् or क् or अच्)

ज्ञा—घा To know. (जानाति, जानोतः, जानन्ति&c)

ज्ञात—त्रि. Known. [ज्ञा + क्त]

ज्ञातृ. Knowing, wise. [ज्ञा + णच्]

कृटिति—अ. Quickly, soon.

तट—त्रि. Ashore or bank. [तट् + अच्]

तडाग—पं. A pond. [तड् + अच् Irr.]

तत्—अ. Therefore, thence. (तत् [to spread] +
किप्)

तद्—त्रि. He, she or it.

ततः—अ. Then, thence. [तद् तसिल्]

तत्क्षणम्—न. [Adverb] At that instant. [तत्
क्षण. बहु.]

तत्र—अ. There in that. [तद् त्रल्]

तत्रत्य—त्रि. Existing there. [तत्र त्यप्]

तथा—अ. In the same way, so, [तत् थाल्]

तदा—अ. At that time, then, [तद् दा]

तद्विषय—पुं. That subject. [तत् + विषय, कर्म—
बहु. त्रि.]

तन्मय—त्रि. Absorbed [in that] [तद् मयट् lost
in thought.]

तपम्—न. Austere devotion. [तप् + कर्म, बहु.]

तक्षतल—न. Place or spot under a tree. [तक्ष + तल, तत्प.]

तर्हि—अ. Then. [तत् + हिच्]

ताडित—त्रि. Beaten, struck. [तड् + क्त]

तादृश्—त्रि. Like that. [तत् + दृश् + क्विन्]

[with कन् = तादृश्]

तावत्—अ. So long &c [correlative to [यावत्]
[तत् + डावत्]

तावत्—त्रि. So many, so much.

तिक्त—त्रि. Bitter, fragrant. [तिङ् + क्त]

तिष्ठत्—त्रि. Staying, standing, remaining. [स्था + शतृ. Pr. P.]

तिर्यक्—क्रि. वि. Crookedly.

तु—अ. But, again, further, or, indeed &c.

तुण्ड—न. Mouth, [तुडि + अण्]

तुष्—धा. To be satisfied. [तुष्यति, तुष्यतः, &c.]

तूष्णीम्—अ. Silent, quiet, calmly. [तुष् + नीम्. उ
lengthened]

तृषा—स्त्री. Thirst, wish, desire. (तृष् [to, thirst]

+ क + टाप्, also तृष्णा, तर्षा + ळट्)

तोष—पुं. Satisfaction, pleasure. [तुष् + घञ्.]

त्यक्तुम्—अ. To abandon, to leave off, to give up
[त्यज् + तुमन्]

त्यज्—घा. To abandon, to avoid, to leave off.
(त्यजति, त्यजतः, त्यजन्ति &c.)

त्याग—पुं. Act of giving up or putting away.
(त्यज् + घञ्)

त्वम्—पुं. Thou. (Nominatives. s. of युष्मत्)

दंष्ट्रा—स्त्री. A large tooth, a tusk. (दंश् [to bite
+ टृन्])

दक्षिणा—स्त्री. The south, a present or gift upon
a sacrificial occasion अ. towards the south
or right hand. (दक्ष् + णन् + टाप्)

दण्ड—पुं. A stick, a staff, punishment,

दत्त्वा—अ. Having given. (दा + क्त्वा)

ददर्श—क्रि. [He] saw. (दृश् [to see] लिट् 3rd P.S.)

दधि—न. Curds. [धा + क्तिन्]

दध्योदनादि—चि. Curds, boiled rice and other
things. [दधि + ओदन + आदि. बहु.]

दयते—क्रि. [He] is kind. [दय [to be kind. चट्
Present. 3rd P. S.]

दया—स्त्री. Kindness. [[दय + अ + टाप्]

दरिद्र—त्रि. Poor, a poor man. [दरिद्रा + अच्]

दर्शन—न. Seeing, sight, appearance. (दृश् + क्त्वाट्)

दा—धा. To give. [ददामि, दत्तः, ददति &c.]

दाडिमादिक—त्रि. Pomegranate and other fruits.

[दाडिम + आदि + क. बहु]

दापयामः—क्रि. We cause to give. (दा + णिच् + क्त्वाट् 1st P. P. दापयति &c)

दाघानि—पुं. A fire in a forest.

दास्यते—क्रि. It will be given. (दा Passive क्त्वाट् 3rd P. S.)

दिन—न. A day. (दी [to destroy] + क्तिन्)

दिनत्रयानन्तर—क्रि वि. After three days.

(दिन + त्रय + अनन्तर)

दिग्—स्त्री. A direction, Also (दिग् [to show + क्तिन्])

दीप—पुं. A lamp. [दीप् + क् or चञ्]

दुःखहत—त्रि. Afflicted with pain or grief. [दुःख + हत. तत्पु.]

दुःखित—त्रि. Filled with grief, suffering pain

[दुःख—दुःख + ईतच्]

दुग्ध—न. Milk. [दुह् (to milk.) + क्त.]

दुग्धदानादि—त्रि. [दुग्ध + दान + आदि. बहु.]

दुग्धादिक—चि. Milk and other things. [दुग्ध + आदि + क. बहु.]

दुर्गति—स्त्री. Wretchedness, misery, affliction hell. [दुर् + गम + क्तिन्]

दुर्धर्ष—त्रि. Difficult to approach or assail. (दुर् × धृष् × अच्)

दुर्लभ—त्रि. Rare, scarce. [दुर् × लभ् + खल्]

दुष्ट—त्रि. Wicked or a wicked one. [दुष् + क्त]

दुष्टहस्त—पुं. The hands or grasp of a wicked one. [दुष्ट × हस्त. तत्पु.]

दुष्प्राप त्रि. Difficult of attainment, rare. (दुष् × प्र × आप)

दूरचर—त्रि. Going afar. (दूर + चर् × ट)

दूरपर्यन्तम्—क्रि. वि. Far and wide. [दूर + पर्यन्त]

दूरम्—क्रि. वि. Far. far off.

दूषयति—क्रि. (He). corrupts or blames. [दूष् + णिच् + कट् 3rd P. S.]

दृढ—त्रि. Firm. (दृह् + क्त)

दृश्—धा. To see. (पश्यति. पश्यतः, पश्यन्ति, &c.)

दृष्ट्वा—Having seen.

देव—पुं. A God, a deity. (दिव् + अच्)

देवता—स्त्री. A deity. (दिव् + अच्)

देवमदोतट—त्रि. The Banks of the Ganges.

(देवनदी The Ganges + तट. तत्पु.)

देवीद्वारम्—न. The door of the temple of a goddess, (देवी + द्वार. तत्पु.)

देश—पुं. A country, a region. (दिग् + षञ्)

दैवात्—अ. Accidentally.

दोष—पुं. Defect, an object. (दुष् + षञ्.)

द्रव्य—A thing, an object. (द्रु + यत्)

द्रष्टुम्—अ. To see. (दृश् × तुमुन्)

द्राक्षा—स्त्री. A grape. (द्राक्ष् + अ + टाप्)

द्राक्षागुच्छ—पुं. A cluster of grapes. (द्राक्षा +

द्वारदेश—पुं. Place near a door. (द्वार + देश. तत्पु.)

द्वि—त्रि. Two.

द्विगुण—त्रि. Twice, two times. [द्वि + गुण]

धन—न. Wealth, money. (धन [to produce] + अच्)

धन्य—त्रि. Fortunate, well-fated. (धन + यत्)

धरातल—न. The earth, the surface of the earth, the ground (धरा + तल)

धिक् - च Fie ! shame. ! (धक् + डिक्)

धूर्त - त्रि Crafty. (धुव्व + तन् Irr.)

धूर्तता - स्त्री Knavery, roguery. (धूर्त × तल् + टाप्)

ध्यान - न, Meditation. (ध्या + ख्युट्)

ध्यायत् - चि, Thinking of, meditating upon.
(ध्यै + शतृ.)

न - अ, No, not

नकुल - द्वि, An ichneumon. (न + कुल)

नङ्क्ष्यसि - क्रि, Thou wilt perish. (नश् + क्शट्)

2nd P. S. = मरिष्यसि

नदी - स्त्री, A river. = तटिनी

नवनवति - स्त्री Ninety-nine.

नवनवतिचक्र - न, A wheel of ninety-nine.

(नवनवति + चक्र. तत्पृ.)

नहि - अ, No. = नो

नाम - अ, Certainly, possibly, namely.

नामन् - न, Name. = आख्या

नाशित - चि, Dastroyed. (नश् + णिच् + त.)

नासिका - स्त्री, Nose (नासा + कन् + टाप्)

निज - चि One's Own perpetual.

निताम्न - (क्रि. वि.) Much, excessive (नि + तम् + क्त)

निनाय—क्रि. Took away. (नी + खिट्)

निपत्—धा. To fall. [नि + पत्]

निपतित—त्रि. Fallen, (नि + पत् + क्त)

निपात्य—अ. Having beaten down, having caused to fall or having killed. (नि + पत् + णिच् + ल्यप्)

निभृतम्—क्रि. वि. Quickly, privately. (नि + भृ × क्त + मुट्)

निमील्य—अ. Having closed. (नि + मील + ल्यप्)

नियम—पुं. Rule, promise. (नि + यम् + अच्.)

निर्भर—पुं. A cascade, (निर् + भृ + अण्)

निर्दिश—धा. To direct. (निर् + दिश्)

निवृत्—धा. To return. (नि + वृत्. निवर्तते &c.)

निवर्तमान—त्रि. Returning. (नि + वृत् + शानच्)

निवेदयति—क्रि. (He) requests or presents. .

(नि + विद् + णिच् + ति.)

निवेद्यन्ते—क्रि. Are presented or requested.

(नि + विद् + Passive लट्)

निश्चित्य—अ. Having ascertained. निर् + चि + ल्यप्)

निष्कारण—न. To cause to come out, to drive out, to extract. (निस् + कृ + णिच् + ल्युट्)

निष्कृत—त्रि. Come forth. (निर् + कृ + क्त)

नोतवत्—ञि. Took away. (as abj.) (नो + क्तवत्.)

नीर—न. water. (नो + रक्)

नु—अ. A particle used in interrogation.

नूतनीकर्तुम्—अ. To do new. (नूतन + क्त्वि + क्त + तुमुन्)

नेत्र—न. Eye. (नो + ण्, Irr.)

नैवेद्यादिक—ञि. Food and so on. (नैवेद्य + आदि—
क. बहुव्री.)

पक्वाण—न. Dressed food. (पक्व + अन्न. कर्मधा)

पक्ष—पुं. Side, wing. (पक्ष् + अच्)

पक्षियुगल—न. A couple of birds, (पक्षि + युगल.
तत्पु.)

पक्षियूथसङ्कारिण—पुं. (तृतीया) with a multitude
of birds. (पक्षि + यूथ + सङ्कार. तत्पु.)

पक्षिन्—पुं. A bird. (पक्ष + इन्)

पच्—धा. To cook. (पचति &c.)

पञ्चन्—ञि. Five (always plural.)

पञ्चशती—स्त्री. Five hundred. (पञ्चन् + शत.)(ङिगु.)

पञ्चाशत्—ञि. Fifty. (पञ्चन् + शत्)

पटङ्—पुं. A kind of drum. (पट + ङा + ड.)

पत्—धा. To fall. = स्खल्

पतित—त्रि. Fallen. [पत् + क्त]

पत्नी—स्त्री. Wife (पति + डौप)

पथिक—त्रि. A traveller. (पथिन् + कुन् or क्कन्)

परश्वस्—अ. The day after tomorrow.

परःसहस्र—त्रि. More than a thousand. (पर + सहस्र.)

परम्—न. But, only, alone, after, (पृ + अच्)

परमेश्वर—त्रि. God. (परम × ईश्वर—कर्मधा.)

परस्परम्—क्रि. वि. Each other.

परायंचिन्ताशुद्ध—त्रि. Purified by anxiety for the good of others. (पर + अर्थ + चिन्ता + शुद्ध.)

परावतमान—त्रि. Returning. (परा + वृत् + शानच्.)

परिचस्कार—क्रि. Adorned, decorated. (परि + कृ + क्तिट्, 3rd P. S.)

परितुष्ट—त्रि. Happy, glad. (परि + तुष्ट् + क्त)

परित्यक्त—त्रि. Left, avoided, abandoned. (परि + त्यज् × क्त)

परित्यज्य—अ. Having left. (परि + त्यज् + ल्यप्)

परिधा—धा. To put on. (परि + धा. परिदधाति &c.)

परिमृशत्—त्रि. Touching, rubbing. (परि + मृश् × शत्.)

परिच्युत्—धा. To change, alter &c. (परि × च्युत्.)

परिष्कृ—धा. To adorn &c (परि × कृ.)

परोत्कर्ष—पुं. Another's superiority. (पर × उत्कर्ष
तत्पु.)

पलायते—क्रि. (He) runs away, flies away.

(परा × पयते.)

पश्यत्—त्रि. Seeing. (दृश् × शब्.)

पाकपत्र—न. A boiler, cooking utensil.

[पाक × पात्र, तत्पु.]

पातयित्वा—घ. Having thrown. [पत् × शिच् × क्ता.]

पात्र—न. A vessel, a plate, a cup. [पा × त्रन्]

पाद—पुं. A foot. [पद् × घञ्]

पादचार—पुं. Going on foot. [पाद × चार.]

पादप्रक्षालनादि—त्रि. Washing the foot and so on

(पाद × प्रक्षालन × आदि)

पारितोषिक—न. A reward. (पारितोष × ठञ्)

पारितोषिकलोभ—पुं. Covetousness for a reward.

[पारितोषिक × लोभ]

पाषाणमय—त्रि. Made of stone.

पाषाणोद्हनभृति—लो. Wages of carrying stones

[पाषाण × उद्हन × भृति, तत्पु.]

पिक—हि. The cuckoo, black bird. [पि × क्वै × क.]

पिण्ड—चि. A lump, heap, body. [पिण्डि × अच्.]

पितृ—पुं. Father. [पा × तृच्]

पिबति—धा. Drinks. [पा × ति]

पिशुन—चि. Cruel, wicked, vile. [पिशु × उमन्]

पुत्र—दि. [पु.] A son [स्त्री] a daughter.

पुनः—अ. Again. = सुहुः

पूज्—धा. To adore, to worship. [पूजयति &c
10th C.)

पूजित—चि. Adored, worshipped. [पूज् × क्त]

पूरयत्—चि. Filling. [पृ × यत्.]

पूरयति—क्रि Fills up. [पृ + लृट् 3rd P. S,)

पूर्ण—चि. Full, filled, complete, all, entire [पृ +
क्त, P. P.]

पूर्व—चि. First, former, prior &c. स्त्री the east.
[पूर्व × अच्]

पृच्छति—क्रि Asks. [प्रच्छ × लृट् 3rd P. S)

पृथक्—अ. Separately.

पृष्ठ—न. The back. [पृष् × अक्]

पोटखिका—स्त्री, A bundle, a packet.

प्रकटीभूय—अ. Having been visible. [प्रकट × भूवि
× भू + क्त्वा]

प्रकार—पुं, Sort, kind. (प्र + कृ + णच्)

प्रकाशयामास—त्रि, Made clear, communicated.
(प्र + काश् + शिट् 3rd P. S.)

प्रकृति—स्त्री, Nature, subject. (प्र + कृ + त्तिन्)

प्रक्षिप्य—अ, Having thrown. (प्र + क्षिप् + ण्यप्)

प्रचक्षित—चि, Practised. (प्र + चक्ष् + क्त)

प्रजा—स्त्री, Offspring, people subjects. (प्र + जन्
× ण + टाप्)

प्रणम—धा, To bow, to salute. (प्र + नम्, प्रणमति&c.)

प्रतिज्ञा—धा, To promise. (प्रति + ज्ञा, प्रतिज्ञामाति&c.)

प्रतिदिन—अ, Every day; daily. (प्रति × दिन)

प्रतिमास—अ, Monthly. (प्रति + मास)

प्रतिरात्रि—अ, Every night. (प्रति + रात्रि)

प्रत्यह—अ, Every day. (प्रति + अहन् + टच्)

प्रथम—चि, The first. (प्रथ् + अमच्)

प्रबन्ध—पुं, Management. (प्र + बधि + णच्)

प्रबन्धुम्—अ, To manage. (प्र + बधि + तुमुन्)

प्रभु—नि, An owner, a proprietor, a master,
able. (प्र + भू × क्विप्)

प्रमाण—न, Proof, authority. (प्र + माण् + शानच्)

प्रयत्नमान—चि, Trying. (प्र + यत् + शानच्)

प्रवाह—पुं, Stream, flow. (प्र + वह् + णच्)

प्रविश्य—अ. Having entered (प्र × विश् + ल्यप्)

प्रविष्ट—चि. Entered, gone into, (प्र + विश् + क्त)

प्रवेश्य—अ. Having sent in, having thrown in
&c. (प्र + विश् + शिच् + ल्यप्.)

प्रशंसत्—चि. Praising. (प्र + शंस् × शट्.)

प्रशंसा—स्त्री, Praise, applause, commendation, &c.
(प्र + शंस् + षट् + टाप्.)

प्रश्नद्वय—न. A couple of questions. (प्रश्न + द्वय)

प्रसिद्धि—स्त्री. Fame, celebrity. (प्र + सिध् + क्तिन्.)

प्रसीद—क्रि. Be kind, be glad &c, (प्र + सद + क्तिट्
3rd. P. S.)

प्राणसंशय—पुं. Doubt in living. (प्राण + संशय. तत्पु.)

प्राणायि—क्रि. Has been made or composed.
(प्र + नी + Passive लुङ्)

प्रातः—अ. In the morning or morning. (प्र + अत्
+ षट्.)

प्राप्त—पुं. Edge, margin, border &c.

प्राप्त—चि. Got, received &c. (प्र + आप् + क्त.)

प्राप्नुम्—अ. To get, to receive &c. (प्र + आप् + तुमुन्.)

प्राप्नोति—क्रि. Gets, obtains, &c. (प्र + आप् + षट्
3rd P. S.)

प्रार्थ—धा. To request, to beg. (प्र + अर्थ.)

प्राडरत्—क्रि. Beat. &c (प्र × प्रडरत्.)

प्रिय—त्रि. A friend. (प्रो + क.)

प्रोणयति—क्रि. Pleases. (प्रो + लट् 3rd P. S.)

प्रोयते—क्रि. Becomes glad. प्रो + लट् 3rd P. S.

प्रोवाच—क्रि. Told. (प्र + उवाच.)

बद्धा—अ. Having bound. (बन्ध् + क्त।.)

बन्धन—न. Binding, tying, or a rope for tying.
(बन्ध् × ल्युट्)

बल—न. Power, or army. (बल् + अच्)

बलवत्—त्रि. Powerful, strong. (बल् + मसुप्.)

बहु—त्रि. Much, many, large &c. (बहु + कु Irr.)

बहुधन—त्रि. Wealthy, rich. (बहु + धन. बहु.)

बहुवार—क्रि. वि. Several times.

बहुविध—त्रि. Various or of many sorts. (बहु +
विधा. बहु.)

बहुविवादानन्तर—क्रि. वि. After a great or long
discussion, (बहु + विवाद + अन्तर.)

बाढम्—अ. Well, very well.

बाल—त्रि. A child, a boy. (बल् + घञ्.)

बालक—त्रि. A boy, infant &c (बाल + क.)

बालिश—त्रि. Ignorant. (बालि + शो + ड)

बुद्धि—स्त्री. Intellect, (बुध् + क्षिन्.)

बुद्धिमत्—त्रि. Clever, skilful. (बुद्धि + मतुप्.)

बुभुजे—क्रि. Ate. (भुज् + लिट् 3rd P. S.)

बोधति—क्रि. Knows. बुध् + लट्. 3rd P. S.)

ब्राह्मण पुं. A Hindu of the highest caste.

(ब्रह्मन् + ण)

भक्ति—स्त्री. Service, worship, faith, belief, attachment &c. (भज् × क्षिन्.)

भक्तिमाहात्म्य—न. The greatness or glory of faith. (भक्ति × माहात्म्य. तत्पु.)

भक्ष—धा. To eat, (भक्षयति &c)

भगवत्—त्रि. Respectable, worship-ful &c.

(भग × मतुप्)

भगवन्मूर्ति—स्त्री. An image of विष्णु. or God.

(भगवत् × मूर्ति. तत्पु.)

भग्न—त्रि. Torn, broken &c. (भञ्ज्. + क्त.)

भद्र—त्रि. Prosperous, lucky, excellent, pure, pious &c क्रि. अ वि. well भदि + रन्)

भय—न. Fear. (भी + ञच्)

भयङ्करमुख—त्रि. Fierce-looking; or of fearful

appearance, (भयङ्कर + मुखा, बहु.)

भयभीत—चि, Afraid. (भय + भीत, तत्पु.)

भर्त्सयित्वा—अ, Having reproved or threatened.
(भर्त्स + क्त्वा.)

भक्षूक—हि, A bear. (भक्ष् + ऊक.)

भवत्—चि, Thou; but used as a respectful term
(भा + उवतुप्)

भाग्य—न, Good or ill luck, fortune. (भज् × ण्यत्.)

भाग्यबल—न, The force of good or ill luck.
(भाग्य × बल, तत्पु.)

भाग्यहीन—चि, Unfortunate, luckless. (भाग्य
+ हीन.)

भाग्योदय—पुं The rise of (good) fortune. (भाग्य
× उदय, तत्पु.)

भाषण—न, Speech, utterance. (भाष् + ण्युट्.)

भीत—चि, Afraid. (भी + क्त.)

भुक्ता—अ, Having eaten or enjoyed. (भुज् × क्त्वा.)

भुङ्क्ते—क्रि, (He) eats. [भुज्—सट् 3rd P. S.]

भूयः—क्रि, चि, Again. बहु + वैयसुन्)

भूषण—न, Ornament. [भूष् + युच्]

भूत्य—हि, A servant, a slave. [भू × क्यप्]

भूत्यहस्त—पुं, The hand of a servant. [भूत्य × हस्त,
तत्पु.]

भेत्तुम्—अ. To break, to tear into pieces.

[भिद् + तुमुन्.] = क्तेत्तुम् ।

भो—अ. O ! (in address.)

भोजय—क्रि. Feed. [भुज् + क्तिट् 2nd P. S.]

भ्रम—पुं. Error, whirling. (भ्रम् × अप्.)

भ्रमत्—त्रि. Whirling. [भ्रम् × षट्.]

मञ्जूषा—स्त्री. A basket, a box.

मणिमय—त्रि. Consisting of jewels. [मणि + मयट्]

मति—स्त्री. Talent, intellect. [मन् + क्तिन्]

मत्पूजित—त्रि. Worshipped or honoured by me

[अस्मद् × पूजित. तत्पु.]

मत्वा—अ. Having known or thought (मन् + क्त्वा)

मदीय—त्रि. Mine or belonging to me. [मत् + क्त्वा]

मदुच्छिष्ट—त्रि. The refuse of my meals. [अस्मद् +

उच्छिष्ट. तत्पु.]

मधुर—त्रि. Sweet. [मधु + रा + क्त्वा]

मनस्—न. Mind. [मन् × असुन्]

मनोरथ—पुं. Wish, desire. [मनस् + रथ.]

मन्त्रिन्—पुं. A counsellor. [मन्त्रि + इनि.]

मन्द—त्रि. Slow, dull. [मन्त्रि × षञ्.]

मन्दिर—न. A temple. [मदि × किरच्.]

मयूर—द्वि. A peacock.

मलिन । त्रि. Dirty. [मल + इतम्.]

मलिनयति—क्रि. Makes dirty.

मसूर—पुं A kind of pulse or lentil

महतो—स्त्री. Large, big, great &c.

महाकाली—स्त्री The goddess. महाकाली.

महात्मन्—पुं A great man. [महत् + आत्मन्, बहु.]

महादेव—पुं The God महादेव. [महत् × देव.]

महान्धकार—पुं. Deep dark or gloom.

महापराध—पुं. A great offence [महत् × अपराध, कर्मधा.]

महापराधिन्—त्रि. Guilty of a great offence.

[महत् × अपराधिन्.]

महापारितोषिक—न. A great reward.

महामान्य—त्रि. Of great respect, highly esteemed

महामूर्ख—त्रि. Very stupid; a great fool.

महाराज—पुं. Great king, sovereign.

महालाभ—पुं. A great gain.

महाशूद्रो—स्त्री. The wife of a cowherd or a woman of that caste. [महत् × शूद्र + डौप्.]

महिमन्—पुं Greatness, [महत् + इमनिच्.]

मा—अ. (A prohibitive and negative particle,)

[Also माङ् final rejected.]

मांसपिण्ड—पुं. न. A lump of flesh. [मांस + पिण्ड, तत्प.]

मांसकधिराद्यतिरिक्त—चि. Excepting flesh blood and so on. [मांस + कधिर × आदि + अतिरिक्त.]

मातृ—स्त्री. Mother.

मादृश—चि. Like myself. [मा for अस्माद् and दृश् × कृविन्, कञ् or क्स = मादृश्, मादृश, or मादृच respectively.)

माधुर्य—न. Sweetness. [मधुर + यञ्]

मानव—पुं. A man. मनु × अण्.]

मानसरोवर—पुं. Name of a lake.

मान्य—चि. Respectable.

मरुत्—पुं. Air, wind.

मार्ग—पुं. A road, a path. [मृग + अण्]

मार्जार—चि. The common cat. [मृग्—आरन्]

माहात्मा—न. Majesty, greatness. [महात्मन् × अण्]

मित्र—न. A friend. पुं. The sun.

मिस्—धा. To meet, to be connected &c.

[मिस्ति c. 6th C.)

मिश्रित—चि. Mixed. [मिश्र + क्त.]

मुक्तहस्त—चि. Open-handed, liberal. [मुक्त × हस्त, बहु.]

मुक्ता—स्त्री. A pearl. [मुच् × क्त × टाप्]

मुक्ताफल—न. A pearl.

मुक्तामुष्टि—स्त्री. A handful of pearls.

मुक्तामूल्य—न. Price of a pearl. [मुक्ता + मूल्य.
तत्पु.]

मुण्ड—न. Face or mouth,

मुद्रा—स्त्री. A seal, a stamp, a print, coin.

मुद्रानिचय—पुं. A heap of coins or of rupees.

(मुद्रा × तत्पु.)

मुद्राभ्रणत्कार—पुं. The ring or sound of coins.

मुनि—पुं. A sage [मन् × वन्.]

मूर्ख—त्रि. Foolish, ignorant, stupid, idiotic

मूर्त्ति—स्त्री. Body, figure, shape, image. [मूर्च्छ
× क्तिन्]

मूर्त्तिमत्—त्रि. Having a body, material .....

[मूर्त्ति × मतुप्]

मूल्य—न. Price. [मूल × यत्.]

मूषक—दि. A mouse, a rat. [मूष् × क + कम्]

मृग—दि. A deer.

मृत्यु—पुं. Death. [मृ + त्युक्.]

मेष—पुं. A ram.

मोदकादि—चि. Sweetmeat and other things.

मोदकाद्यर्पण—न. A giving of sweetmeat and other things.

यत्—अ. that (a conjunction.)

यत्—चि. Who or which. (यः, या and यत् respectively.)

यत्—धा. To try. To exert. (यतते.....)

यतनीय—न. To be exerted or persevered in.
(यत् + यनीयर्.)

यत्न—पुं. Effort, exertion. [यत् + नङ्]

यथा—अ. As. [यद् + यात्]

यथेच्छम्—क्रि. वि. According to wish or desire.
[यथा × इच्छा. अव्य.]

यथोक्तलक्षणाक्रान्त—चि. Having qualities as described. [यथोक्तलक्षण × आक्रान्त. तत्पु.]

यदा—अ. When (a relative adverb) [यद् × दा.]

यव—पुं. Barley. (यु + अप.)

या—धा. To go. [यति.....]

याच्—धा. to Request or to beg.

याचस्व—क्रि. Beg, request, pray. [याच् + कौट.
2nd P. S.]

यापयति—क्रि. Sends. (या + णिप् + ति.)

यावत्—चि. and च, as much, as much as.
[यत् + उवत्.]

युक्तिमूल—चि. Reasonable justified by reason.
[युक्ति + मूल. बहु]

रजतपीठिका—स्त्री A seat made of silver.
[रजत + पीठिका. तत्पु.]

रट—धा. To utter. [रटति... ..]

रत्नाकर—पुं The ocean ; A jewel-mine [रत्न +
आकर. तत्पु.]

रत्नाष्टक—न. A collection of eight gems or
jewels [the Title of the book.]

रमणीय—त्रि. Beautiful. [रम + णीयर]

राजन्—पुं. A king (राज् + कनिन्)

राजभृत्य—पुं. A courtier, the servant of a king.

राजसभा—स्त्री. A royal assembly or court.

रात्रि—स्त्री. Night. (रा × णिप्.)

रामचन्द्रमन्दिर—न A temple of or dedicated to
रामचन्द्र.

रामायणव्याख्या—स्त्री. The exposition of
Ramayana.

रुदित्वा - ञ. Having cried or wept. [रुद् + क्त्वा]

रुधिर - न. Blood. [रुध + किरच्]

रुद्ध्वा - ञ. Having stopped or opposed.....
[रुध् + क्त्वा]

रुरीद - क्रि. [He] went. [रुद् + लिट्, 3rd. P. S.]

रे - ञ. (A vocative particle but expressive of
contempt or disrespect.)

रोदसी - स्त्री. The earth and the sky above.

रोष - पुं. Anger, wrath. [रुष् × घञ्.]

सप्त - न. One hundred thousand. [सप्त × घञ्]

सप्तय - न. Mark, sign, a definition.....(सप्त +
ख्युट्.)

सप्तारधि - चि. Up to one hundred thousand.

सम्न - चि. Attached to, joined to, connected
with me. [सम् + क्त.]

सक्तुन - न. Fasting, Leaping.....[सक्ति + ख्युट्]

सम्प - चि. Obtained, received. [सम् + क्त.]

सम् - धा. To get, receive.....[सम्भत् - Passive
सम्भ्यते.]

सम्पमान - चि. Hanging. [सम्प + शानच्]

सविध - न. A spade, a small reaping hook or a
sickle. [सू + षज्.]

लविप्रहारसमकालम्—क्रि. वि. Just with the stroke of the spade.

लाभ—पुं. Gain. [लभ् + घञ्.]

लाल or लाड—धा. To wheedle or to coax Causal form of [लल्]

लोभ—पुं. Covetousness. [लुभ + घञ्.]

वक—पुं. A crane.

वक्षस्—न. The breast.

वच्यावः—क्रि. We two will carry. [वह् × लट् 1st P. D.]

वञ्चक—त्रि. A cheat, a deceiver. [वञ्च. + ण्वुल्]

वञ्चन—न. Cheating, Fraud.

वणिक्—पुं. One of the third Hindu tribe, A merchant.

वन—न. A forest.

वर—त्रि. Good.

वराक—त्रि. Foolish, low, vile, pitiable. (वृ + वाकन्)

वर्तते—क्रि. (He) exists &c. वृत्—लट्. 3rd P. S.

वर्ष—पुं न. A year. (वृष् × अच्.)

वर्षर्तु—पुं The rainy season. (वर्ष × ऋतु.)

वलच—त्रि. White.

वस्त्र—न. Cloth, (वस् + टृन्)

वाञ्छ—धा. To want, to desire.

वाद—पुं A discussion. (वद् × घञ्.)

वादयति—क्रि. (He) sounds or plays on. (वद् × णिच् + लट्, 3rd P. S.)

वामहस्त—पुं The left hand.

वारं वारम्—क्रि. वि. Again and again, repeatedly.

वार्ता—स्त्री. A news, a talk.

वाल्मीकिरामायण—न. The Ramayana of Valmiki

वासस्—न. Cloth.

विक्रीयते—क्रि. It is sold. (वि × क्रि + Passive लट्)

विक्रेतुम्—अ. In order to sell. (वि + क्रौ + तुमुन्)

विक्रेतुः—त्रि. A seller, one who sells. (वि × क्रौ + लृट्)

विग्रह—त्रि. Noseless. (वि + नासिका.)

विचार—पुं Consideration. (वि + चर् + घञ्.)

विचारित—त्रि. Considered. (वि + चर् + णिच् + क्त.)

विचित्र—त्रि. Of various colours; wonderfull.
curious.

विच्छिद्य—अ. Having cut or separated.

(वि + छिद् + ल्यप्.)

विडाल—दि. A cat.

विद्वज्जनसेविन्—त्रि. One who worships the feet
of the learned ; the servant of the learned.

विद्वान्—त्रि. learned man; a scholar. (विद् × शब्.)

विधातुम्—अ. In order to do, to perform, (वि + धा × तुमुन्)

विनाशय — क्रि. Kill, destroy. &c. (वि + नश् + णिच्
लोट्, 2nd P. S.

विनिहन्—धा. To kill, to destroy. (वि + नि + हन्
विनिहन्ति,) &c.

विरुद्ध—त्रि. Opposed. (वि + रुध् + क्त.)

विश्वास—पुं. Belief. (वि + श्वस् + घञ्.)

विसृज्य—अ. Having left or sent. &c. (वि + सृज्
ल्यप्)

विसृत्य × अ. Having forgotten. (वि + स्मृ + ल्यप्)

विष्टा—स्त्री. Dirt, filth, ordure. (वि × स्था × अङ्
टाप्)

वृक—पुं. A wolf. (वृक् + क + वृ + कक्)

वृक्ष—पुं. A tree.

वृक्षतल—न. The place under a tree. (वृक्ष × तल,
तत्प.)

वृत्तान्त—पुं. Tiding, rumour, story, tale, &c.

वृद्ध—त्रि. Old. (वृद्ध + क्त.)

वृद्धमूषक—पुं. An old mouse. (कर्मधा)

वेद—पुं. Veda, the Scriptures of the Hindus.
विद् + घञ्.)

वेष्टयित्वा—अ. Having bound round or surround-

ed. (वेष्ट × णिच् + क्ता)

वैक्रम—त्रि. Belonging to Vikrama.

वोढुम्—अ. In order to bear or carry,

व्यतीत—त्रि. Past, gone. (वि + अति + इण् + क्त)

व्यथा—स्त्री. Pain, distress. (व्यथ् + अङ् × टाप्.)

व्यय—पुं. Expenditure.

व्यर्थ—त्रि. Useless.

व्यवहरणीय—त्रि. To be used. (वि × अव × ह + अनीयर

व्याध—पुं. A hunter.

व्यापाद्यमान—त्रि. In the state of being killed.

व्यापारार्थिन्—त्रि. The seekrer of a practice or
occupation. [व्यपार + अर्थिन्]

व्यप्त—त्रि. Pervaded, oceuied &c, (वि + आप्
+ क्त.)

शक्—धा. To be able. (शक्नोन्, शक्नुतः &c.

शक्ताक—न. The powder of fried barley &c.

शङ्खिनी—स्त्री. A small shell,

शत—न. A hundred.

शतसङ्ख्या + स्त्री. The number hundred.

शत्रु—पुं. An enemy, a foe. (शद् + कृन्)

शत्रुपुत्र—पुं. The son of an enemy. (तत्पु.)

शनैः—अ. Slowly, tardily.

शब्दः—पुं. Sound, voice, word.

शब्दायमान—न, Sounding, crying. (शब्द + षड् +
आनच्.)

शमयित्वा—अ, Having appeased or pacified.

शम्बूकां—स्त्री, A bivalve shell; a conch shell.

शरीर—न, The body. (शृ + ईरन्)

शशक—पुं. A hare.

शशक—क्रि, Could. (शक् + लिट्, 3rd P. S.)

शष्कुली—स्त्री, A kind of cake-food.

शाखा—स्त्री, A branch or branch of a tree.

शाखाग्र—न, The point or tip of a branch.

(शाखा + अग्र, तत्पु,)

शान्त—त्रि, Pacified, tranquil. (शम् + क्त.)

शालिचणकमसूरनोवारदिकण—पुं A grain of rice
Chana, pulse, or any other species of corn.

शिक्षयितुम्—अ, In order to teach.

शिक्षा—स्त्री, Instruction. (शिक्ष + षड् + टाप्.)

शिक्षित—त्रि, Instructed, taught. (शिक्ष + क्त.)

शिखर—पुं, न, A peak or top.

शिखरस्थ—त्रि, Situated on the top.

शिरस्—न, The head.

शिरच्छेद—पुं, The cutting of head, beheading.

(शिरस् + छेद, तत्पु,)

शिव—पुं, The God Siva.

शुक—दि. A parrot.

शुभ—न. Happy, happiness, well, well-being.

शुनक—पुं. A dog.

शृगाल—दि. A jackal.

शोक—पुं. Sorrow, grief (शुच् + घञ्.)

शोकाविष्ट—त्रि. Sorry, over come with sorrow.

(शोक × आविष्ट, तत्पु.)

शोणित—न. Blood.

शेषयति—क्रि. (He) leaves.

श्यामाक—पुं. A kind of grain. (Hindi सांवां)

श्रम—पुं. Toil, Exertion. (श्रम् + श्रच्.)

श्रमदक्षिणा—स्त्री. The reward of toil. (श्रम +

दक्षिणा, तत्पु.)

श्रीरामचन्द्र—पुं. The son of Dasaratha.

श्रुत—त्रि. Heard. (श्रु × क्त.)

श्रुत्वा + अ. Having heard, (श्रु + क्त्वा.)

श्रुयताम्—क्रि. Let it be heard. (श्रु + Passive

लोट, 3rd P. S.)

श्रेष्ठिन्—त्रि. A banker.

श्रोतृ—त्रि. Hearer.

श्वस—अ. Tomorrow.

संशय—पुं. Doubt.

सगर्जन—त्रि. With a roar. (सङ् × गर्जन, बहु.)

सङ्कलित—त्रि. Heaped, piled, compiled.

[सम् + कल् + क्त.]

सङ्ग—पुं. Association, company.

सच्छिद्र—त्रि. With a hole. (सङ् + छिद्र, बहु.)

सञ्चर—धा. To walk, to go &c. (सर् + चर्)

सततम्—अ. Always.

सत्य—त्रि. True (न.) Truth. (सत् + यत्)

सदा—अ. Always (सर्व + दा)

सदाचार—पुं. Good conduct. (सत् + आचार कर्म,
or बहु.)

सन्देश—पुं. A message, tidings, information.
(मम् + दिश् + घञ्.)

सन्देह—पुं. Doubt. (सम् + टिह् + घञ्)

सपदि—अ. Instantly, quickly.

सप्तदश—त्रि. Seventeen. [Always plural.

(Declined alike for all the genders.)

सफल्यति—क्रि. (He) makes fruitful. [Nominal
verb.]

सभा—स्त्री. An assembly, a meeting. (सङ् + भा +
अङ् + ठाप्.)

समयान्तर—न. Another time.

समागम्—धा. To Arrive, to approach (सम् + आङ्
गम्.)

समापित—त्रि. Finished. (सम् + आप् + णिच् क्त.)

समाप्ति—स्त्री. The end. (सम् + आप् + क्तिन् +.)

समाया—धा. To come. (सम् + आङ् + या. स. मायाति ५c.)

समाहृत—त्रि. Called, Invited. (सम् + आङ् ह्वे + क्त. P. P.)

समीप—त्रि. Near at hand.

समुदेति—क्रि. Rises. सम् × उत् + इण् + कट्.)

समुद्र—पुं. Sea, the ocean. (सम् + उन्दि + रक्) or sealed. (सङ् + मुद्रा. बह्.)

समुद्रतट—त्रि. Asea-shore.

समृद्धि—स्त्री. Increase, Prosperity. (सम् + ऋध् + क्तिन्.)

सम्पत्—स्त्री. Prosperity, success, increase &c. (सम् + पद् + क्पिप्.)

सम्भाव्यते—क्रि. (It) is possible. (सम् × भू + णिच् + Passive कट्)

सर्व—त्रि. Every one, all.

सर्वतोषण—न. To please every one. सर्व + तोषण. तत्पु.)

सर्वशास्त्रपारग—त्रि. Learned or well-versed in all the Shastras

सङ्—अ. With, together with.

सह—घा. To endure, to suffer, to be patient to be content. (सहते &c)

सहचर्—त्रि. Companion. (सह + चर् + टच्.)

सहस्र—न. A thousand.

सादर—त्रि. With respect, respectfully.

साधयति—(He) makes.

सानन्द—त्रि. With pleasure. (सह + आनन्द.)

सामग्रो—स्त्री. Apparatus, instrument, stock &c.

सायंसमय—पुं. The Evening time.

सारस—पुं A Crane. त्रि. Belonging to a pond.

(सरस् + षण्)

सारिका—स्त्री. A kind of talking bird. (मैना इति ख्याता,)

साष्टाङ्ग—त्रि. With the body, stretched on the ground (in prostration) (सह × अष्टन् + अङ्ग, बहु,

सिंहासन—न. Throne, the royal seat (सिंह + आसन.)

सुन्दर—त्रि. Beautiful, pretty.

सुबहुल—त्रि. Much, many &c, (सु + बहु + ला + क.

सुभग—त्रि. Good.

सुमधुर—त्रि. Very sweet.

सुरभि—त्रि. Fragrant, sweet-smelling.

सुवर्ण—न. Gold.

सुवर्णनूपुर—न. A gold ornament for the toes and the feet. (सुवर्ण + नूपुर.)

सुस्वर—त्रि. A sweet or melodious voice.

सूप—पुं. Sauce, condiment.

सेव—धा. To serve, to gratify by service.
(सेवते &c.)

मोह्वा—अ. Having suffered. (सह् + क्वा,)

[महित्वा, इत्यपि]

सोत्फालम्—क्रि. वि. With a jump, (सह् + उत्फाल)

सोपान—न. Stairs, steps, a staircase.

मौध—पुं न. A mansion, [सुधा + अण.]

स्था—धा. To stay, stop, stand, [तिष्ठति &c.]

स्थान—न. A place. [स्था + ल्यट्.]

स्थापयति—क्रि. [He] places. [स्था + णिच् + लट्]

स्थापयित्वा—अ. Having placed.

स्थालिका—स्रो. A pot or boiler, a dish.

स्थेय—न. To be stopped.

स्नेह—पुं. Affection. [स्निह् × घञ्.]

स्पष्ट—त्रि. Clear, evident, manifest.

स्फुटित—त्रि. Budded, blown; broken, burst.

स्र—अ. An expletive (a particle which added to verbs in the present tense gives them a past signification.)

स्मरत्—त्रि. Remembering. [स्मृ + यट्.]

सित्वा—अ. Having smiled.

स्वग्राम—पुं. One's own village. [स्व × ग्राम]

स्वचक्षू—स्त्री. Its own bill or beak.

स्वभाव—पुं. Nature, disposition. [स्व + भाव.]

स्वभोजनपर्याप्त—त्रि. Adapted for one's food.

स्वमूर्ति—स्त्री. One's own form or image.

स्वयम्—अ. Self, spontaneously, of one's own accord.

स्वल्प—त्रि. A little very little.

स्वविश्र—न. Its own hole.

स्वशिरस्—न. Its own head.

स्वसौकर्य—न. One's own convenience.

स्वागत—न. Welcome. [सु + आगत.]

स्वार्थदूषितचित्त—One whose heart is spoiled with selfishness.

स्वीकृत—त्रि. Granted, allowed.

स्वीकृत्य—अ. Having granted. [स्व + च्चि + कृ + ल्यप्]

स्वेदालिप्त—त्रि. Filled with sweat, perspiring all over.

हंस—पुं. A gander.

हंसलक्षण—न. The characteristic marks of a

goose, हंस + लक्षण, तत्पु.]

हंसाख्य - त्रि, Bearing the name Hans, called Harasa.

हत - त्रि, Killed, slain. [हन् × क्त.]

हत्या - स्त्री, Killing or the sin of killing.

हनूमत् = पुं. Name of the monkey God, son of अञ्जनी--[हन् jaw + मतुप्.]

हन्तव्य - त्रि, To be killed. [हन् + तव्य]

हय - पुं. A horse. [हय् or हि + अच्.]

हयपृष्ठ—न, The back of a horse. [हय + पृष्ठ, तत्पु.]

हर्षशोकसमन्वित - त्रि, Consisting of joy and sorrow. [तत्पु,]

हस - धा, To laugh [हसति &c]

हस्त - पुं. A hand. = कर

हा - अ, Alas! [हा + क्विप्, = अहह,

हालिक - त्रि, A ploughman. [हल + ठञ्]

हास्य न, A Laugh, a joke [हस् × ण्यत्]

हृत् - न, The Heart, the mind, [हृ - क्विप्.]

हृतहृदय - त्रि, One whose heart is taken away or robbed.

हृदय - न, The Heart the thinking faculty.

इति ।

मिथिलादेशान्तर्गतभौरग्रामनिवासिना
 भोपाह्वश्रीपरिणतमहेशशर्मणा कथाकुसुम-
 ग्रन्थमालोक्यातिप्रसन्नेन प्रतिकथं निबद्धाः
 कथाकुसुमस्य च रचयित्रे समर्पिताः श्लोकाः ।

—:+:—

कश्चिद् ग्रामीण एकं पथि विनिपतितं प्राप मुक्ताफलं
 तद्वस्त्रेनादाय दृष्ट्वा मम किञ्च यवकाः सन्ति यव्ये प्र-
 भूताः । एकेनानेन किं स्यादिति मनसि विचार्याक्षिपच्च
 प्रतस्थे नाज्ञा जानन्ति विज्ञान् पणमिव हलभृज्जातु
 मुक्ताफलानाम् ॥ १ ॥ दौर्वैरावेष्टमानात्कथमपि निर-
 गात्काननादोक्ष्य बह्निं प्रेक्ष्य धावन् सृगः कोऽप्यधिगत-
 पुरुभीरापतद् व्याधजाले । तस्मान्निःसृत्य दैवादटनपट-
 रपि प्राविशद् भङ्गं गतं निःसृत्यातोऽपि कूपेऽपतदिति
 विपदो भाग्यहीनान् असन्ते ॥ २ ॥ कस्याश्चिच्छैवलिन्या
 पतितमयरयेणोद्धृमाणं प्रवाहे भल्लूकं मस्त्वलं कोऽप्य-
 टिततटभटो मन्यमानः पपात । गत्वा धृत्वा धृतोऽसावपि
 कथमपि तं मुञ्चमानो न मुक्तः प्राणं तत्याज लोभाद् द्वि-
 षदुदवसितो मृत्यवे दुष्टसङ्गः ॥ ३ ॥

दंष्ट्राविष्टास्थिरखण्डं गमय बहिरिति प्रार्थितो नील-
 कण्ठो र्दृष्ट्यामीष्टं वृक्षेण व्यरचयदनु तत् तर्जितो
 याचमानः । शीघ्रं बह्णान्तरालात्कुशलि निववृते मूर्ख
 किन्नोऽधिकं स्यात् प्रत्यायातेरवाप्तिर्भवति शुभतमा
 दुर्जनागारमानाम् ॥ ४ ॥

द्राक्षागुच्छं क्वचिदपि बने लब्धमानं समीक्ष्य भोक्तुं
यत्नैर्यदि न लभते स्तोत्पतन्तीशृगाली । प्रत्यायान्ती
वद सखि रसं द्राक्षमेवन्तु पृष्टा, तिक्तं प्रोचे कलयति न
तद्दूषयत्येव मूर्खः ॥ ५ ॥

कश्चिद् वृद्धोऽतिहीनो निजशिरसि समिदुभारमादाय
गच्छन्, मृत्युं पश्यामि न स्वं क्वचिदिति बहुधाख्यद्वि-
षसो निषसः । आयाते तत्र मृत्यो भयशिथिलवपुर्भार-
मेवाथ वत्रे सत्यं प्राणान्तपीडास्वपि विनिपततो दुस्त्य-
जा जीवनाशा ॥ ६ ॥

कश्चित् कंचित् विडगमनिशं पालितं स्वर्णगूथं हत्वा-
ऽशेषं कनकमुदराल् लब्ध, कामो न चाप । भूयोऽथायं
विहितकृदितो मूर्कितो निष्पपात प्रायस्तृणा परमम-
हती संपदां नाशयित्री ॥ ७ ॥

मार्गं रुद्ध्वा सगर्वकमपि गतभयं गर्हभं कोऽपि पान्थो
दृष्ट्वा संयोज्य हस्तौ विरचितविनतिः सादरं संबभाषे ॥
आर्याङ्गानं मदर्थं त्यजमयि च गते स्यास्यसि त्वयथेच्छं नाश्री
षोद्वण्डितः सन् सपदि विचलितो दण्ड्य एवास्ति मूर्खः ॥ ८ ॥

किं किं देवसरोवरे वद वकैः पृष्टो मरालोऽब्रवीत् सोपानं
मणिनिर्मितं सकमलं पीयूषकल्पं पयः । शैवालं किमु
नास्ति नेति कथितो हीहीति चक्रे वक्त्रो मूर्खो दोषगुणो
विनिन्दति हसत्युच्चैरदोषान् सतः ॥ ९ ॥

कस्याप्याम्रफले मनश्चिरमगात् सक्तश्च तत्राभवत्
कुत्राप्येष रसस्तदीयमनघं माधुर्यमाचिन्तयन् । पृष्टो-

हे दश पञ्च भोः कति भवन्त्याम्नाणि सतेन्दुकान्याहान्तः
करणस्थितं वहिरटत्येवापि गोपायितम् ॥ १० ॥

मेघं कोऽपि भरे पिवन्समवदद्वारि श्रुतन्ते मुखादाया-
तीति वृको नचैवसुरणोऽघोऽस्मीति वर्षात्पुरा । मावोचो
वृक रे न मे जनिरभूत्तातस्तवोक्ताऽग्रहोत् कश्चिदोषमस-
त्समप्यथ वदन्दीनं खलो बाधते ॥ ११ ॥

घण्टामाला सुबद्धा भवतु च कथमप्योतुकरुणे निनादं
श्रुत्वा गच्छाम गेहं विवामिति कथयत्स्वाखुषु प्रत्यवोचत् ।
वृक्षोऽदः कोविदध्यात्कथमिति च कदाऽऽकर्ण्य तूष्णीं
बभूवुर्यत्रक्तुं नैव शक्यं कथमपि बहुधाऽसं विचारेण
तस्मिन् ॥ १२ ॥

शाखायामात्तमांसं कमपि च करटं वोच्य कश्चिच्छृगाळो
धीर्त्ये नावोचदुश्चैरिति सुभगखगो नेदृशोऽदर्शि कश्चित् ।
धन्यः श्रोष्यामि वाचं कथमथ गुरुताम्यो बभाषेऽपतत्तन्मांसं
संगृह्य सोऽगाद् भवति च नितरां सर्वथान्यः सगर्वः ॥ १३ ॥

पण्याजीवस्तु कश्चित् क्वचिदपि नगरे यत्र विप्राः समग्रा
व्यग्रोऽभूत्तत्र गत्वा गरुड इति वचस्तर्ज्जितमृतालिकाभिः ।
तत्रत्यैरेव सर्वैरथ स कथमपि स्वां च चिच्छेद नासां दुष्टाः
स्त्रैरेव दोषैरधिगतसविधान्योजयन्त्येष साधून् ॥ १४ ॥

आह्वानो बहुभिर्हठैर्नृपतिना मूर्खः पिता मन्त्रिणः
पृष्टोऽयं कुशलं पुनर्न किमपि प्रोवाच राज्ञा ततः । प्रोक्तं
किं करणीयमज्ञमिक्षनेऽमात्योऽवदत् सादरं तूष्णीं स्वेय
महोऽसमानसमिती तूष्णोक्ता शस्यते ॥ १५ ॥

गतावद्रि' दीनावुपरि तदधस्तादिति भिदा सतीरेकेने-
ज्याकलितपरितुष्टात्पशुपतेः । वरो वब्रे सूपौदनमथ
न चान्येन किमपि ब्रजाभाषि प्रायो भवति नहि दीने-
ऽधिकमतिः ॥ १६ ॥

दास्यत्येषैव किन्तु द्विगुणमपि समग्रं परेभ्योऽभ्यर्हीय
प्रत्तां जग्राह कश्चिन्नु तजलनिधिना शङ्किनीं कोऽपिभिक्तु ।
चिन्ताक्रान्तः स्ववित्तद्विगुणमितरं वीक्ष्य भिन्नैकचक्षुर्भूत्वा
चक्रेक्षियुग्मोज्झितमितरजनं दुर्जनोऽन्यापदर्थी ॥ १७ ॥

कश्चिद् धूर्त्तो नकुलतनयं भोजयंश्चक्षुरीत्या देवो, भुङ्क्तो
मयि कृतदयो घोषयामास भूमौ । राज्ञाक्षिप्तः क्षणमथ
हरिं प्रार्थयामास भक्त्या तुष्टो देवः सपदि वुभुजे प्रेम
सत्यं प्रशस्यम् ॥ १८ ॥

रामेणाभाषि वातात्मज इति दशकं दापयाम्नाशतानां
श्रुत्वा कश्चित्तदङ्घ्रिं दददपरदिने यत्तवस्यान्ममैतत् । अङ्गो
कार्यामुनामन्नं च यदि हनुमच्छीर्षसंन्यस्तहस्तो बद्धोऽभूत्
पूर्णदानावधि विततहृषो ह्योयते ऽर्थैकदृष्टिः ॥ १९ ॥

कश्चिद्वत्प्रेष्टदेवीं किल निजरमणीं पूजयन् प्राप काञ्चित्
मूर्तिं लम्बोदरीयां तदाधिकबलिनं मूषकं तदुभुङ्गं च ।
श्वानं संसेवमानः पुनरपि रमणीं स्वां च तत्ताडयित्रीमान
र्त्नीतीव मूर्खः कलयति न मतिं स्वल्पमात्रोपदेशैः ॥ २० ॥

अप्राप्यैधोऽररेण व्यरचयदतिथिप्रोतिमान् कोऽपि देव्या
नव्यं तत्कर्तुमिच्छः, परमरथच्छेत्तु कामः खलोऽगात् ।
देवो तं पातयित्वा बहुबलिविलसन्मन्दिरं प्राप तस्मात्

व्यापारं यः परार्थेऽधममपि कुरुते तत्र तुष्यन्ति देवाः ॥ २१ ॥

कश्चित्तच्चमुदीर्य पृच्छतु शुकं विद्वांसमूचेऽत्र कः सन्दे-
हस्त्वितिमात्रशिक्षितशुकः पृष्टस्तदेवाऽब्रवीत् । तावन्
मात्रकृतप्रतीतिधनिना क्रीतो गृह्योत्वा पणं सोऽगादेश
करोह हन्त परतो भूयः परीक्ष्याश्रयेत् ॥ २२ ॥

प्रभूतं भुञ्जानो नवनवतिमुद्रोमधिगतस्तथा नात्ति
प्रायो वसनमपिधत्ते न विमलम् । अयं कान्तेक्रूरो नव-
नवतिचक्रस्य महिमा यदा लाभस्तस्मादवतरति लोभः
शतमुखः ॥ २३ ॥

श्रुत्वा हंसप्रशंसां कृतकचिरवनीजानिरेकः स्वभृत्या
नाहूयातिप्रयत्नैर्द्विषि दिशि गमयामास हंसाय नाप्तः ।
साधोराराधितस्याखिलखगनिचये तोषिते चोपदेशाद-
नैरासादितस्तद्वितकृतमतिकस्तोषयेत् सर्वजन्तून् ॥ २४ ॥

विक्रीतुं कोऽपि गच्छन् हयसुत ससुतो धिक्कृतः
कामिनीभिः पद्भ्यां यातो हयेऽपीत्यतिभटिति जरन्ना
करोहाश्वमेवम् । आक्षिप्तः स्थापयित्वा सुतमपि च पुन-
र्यक्क, तो यौगपद्ये वाहोत्तोलेऽपि सर्वैरहह विहसितः
सर्वतोषो दुरुहः ॥ २५ ॥

इति ।

व्यासग्रन्थमाला ।

[लेखक—परिचित अम्बिकादत्तठ्यासजी]

इसमें श्री ठ्यासजीकृत तथा अन्य अच्छे २ लेखकों के लिखे हुये ग्रन्थ प्रकाशित हुआ करते हैं । बहुत दिनों से लोग इसके लिये चातक की भांति वाट जोह रहते थे पर अब यह सामने उपस्थित है । वर्ष के १२ अंको का मूल्य २) मात्र—अवसर हाथ से न जाने दीदिये ।

वीराचरित्रमाला ।

स्त्रियों तथा बालिकाओं के लिये यह अपूर्व वस्तु है । इसमें स्त्रियों का आत्मसमर्पण, वीरता, धीरता और उनकी आश्चर्य जनक घटनाओं से पूर्ण चरित्र रहा करते हैं । प्रति अंक ७) वार्षिक १॥)

शतरंज के शौकीनो । आइये !!

आपके लिये शतरंज की किताबें मौजूद हैं । शतरंज-चातुरी ॥) शतरंजशिक्षक १ला भाग ७) शतरंज की

गोटिशां ॥), १), ॥), १)
बिसात ॥), ७), १) ॥) १)

सबों के संगाने का पता—

ठ्यासकरूपनी—१४ मानसन्दिर—काशी—

Printed by S. D. Bajpeyi at B. J. P. for Publisher.

श्रीयुत साहित्याचार्य परिहृत अम्बिकादत्त ठ्यासजी
कृत पुस्तकें ।

शिवराजविजय	२)	सामवत नाटक	१)
अवतार मीमांसा	॥॥	बिहारीबिहार	२॥
ताशकौतुक पचासा	॥॥	साहित्यनवनीत	॥॥
मूर्तिपूजा (बङ्गला)	॥	मूर्तिपूजा (भाषा)	॥॥
आश्चर्यवृत्तान्त	॥	संस्कृताभ्यां पुस्तक १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००	॥॥
सांख्यासागरसुधा	॥	गद्यकाव्य मीमांसा	॥
ललिता नाटिका	॥	रत्नाष्टक	॥
सपदेशलता	॥	कथाकुसुम	॥॥
परिहृतपद्धार	॥	रामसहस्रनाम रामाण	॥
तर्कसंग्रहभाषाटीका	॥	कथा कुसुमकलिका	॥
बालक्याकरण	॥	दुःखद्रुमकुठार	॥
पुष्पवर्षा	॥	पावस पचासा	॥
भाषाऋजुपाठ	॥	धर्म की धूम	॥
हो हो होरी	॥	रसीली कजरी (अपूर्व)	॥
पुष्पो पहार	॥	भूलनभ्रमंक	॥
अबोधनिवारण	॥	तत्त्वदीप	॥
अबलाहिकारी	॥	चतुरंग चातुरी (शतरंज)	॥॥

आवश्यक सूचना ।

इनके अतिरिक्त प्रत्येक लेखकों के लिखेहुये अन्यास,
काव्य, नाटक, और, संस्कृत ग्रन्थ यहांमिलते हैं
बनारसी माल तथा दूसरी चीजें भी भेजी जाती हैं

पत्र व्यवहार अवश्य कीजिये—

पता—ठ्यास पुस्तकालय १४ मानमन्दिर काशी ।